

Pragmatizm ve Popülizm Sarkacında Ak Parti ve Milliyetçilik (The AK Party and Nationalism in the Pendulum of Pragmatism and Populism)

Abdullah TURAN¹

Makale Bilgileri

Article History

Alındı/Received:

26/07/2022

Düzeltilme alındı/ Received
in revised form:

08/12/2022

Kabul edildi/Accepted:
08/12/2022

Article Type:

Derleme Makalesi
Review Article

DOI:

10.48174/buaad.52.5

Öz

2002 yılından günümüze kadar iktidarını korumayı başarmış ve bu süreçte birbirine zıt birçok politikayı toplumda kaos yaratmadan hayata geçirmiş olan AK Parti'nin ideolojik olarak kendisini muhafazakar demokrat şeklinde ifade etmesi söz konusudur. Fakat burada bahsi geçen muhafazakarlığın bünyesinde milliyetçiliği de barındırdığı uygulanan politikalara bakıldığında anlaşılmaktadır. Ancak bu milliyetçiliğin bazen pragmatist ve popülist çerçevede kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışma AK Parti'nin pragmatizm ve popülizm çerçevesindeki milliyetçiliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu konuda AK Parti'nin milliyetçiliğini daha belirgin halde görünür kılan ve kamuoyu nezdinde dikkat çeken politikalarını ve söylemlerini temel alacak kapsamda bir değerlendirme yapılması ile çalışma önemli hale gelmektedir. Bu amaçla çalışmanın gerçekleştirilmesi için, kütüphane ve internet üzerinden birçok makale, gazete yazısı, parti metni ve siyasi konuşmaları içeren video dokümanlarını toparlamaya dönük bir kaynak taraması yapılmıştır. Söyleme ve eyleme yansıyan ilgili politikalar üzerinden bir karşılaştırma ve inceleme yapılarak pragmatizm ve popülizm temelinde AK Parti'nin milliyetçi duruşunu açıklamaya dönük sonuçlara ve yorumlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Milliyetçilik; ak parti; pragmatizm; popülizm

© 2022 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

Kaynak gösterme / To cite this article:

Turan. A. (2022). Pragmatizm ve popülizm sarkacında ak parti ve milliyetçilik. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 139-178. doi:10.48174/buaad.52.5

Summary

Since 2002, the AK Party has managed to maintain its power. In this process, the AK Party has implemented many contradictory policies without creating chaos in the society. The AK Party ideologically describes itself as a "conservative democrat". However, this ideology, which is called conservative democracy, does not have a clear definition in the literature. In this regard, the AK Party has made some statements about presenting the aforementioned ideology. However, the fact that it takes contradictory decisions, especially while implementing its policies, shows that the AK Party has exceeded the framework of conservative democracy. On the other hand, the terrorist incidents in Turkey in the post-2015 period increased the importance of nationalism for the AK Party. When the nationalist aspect of the AK Party is questioned, it is seen that the AK Party uses various typologies of nationalism. In fact, it is sometimes seen that nationalism remains at the level of discourse and reflects differently on practice. For this reason, there is nationalism in the conservatism mentioned here. The policies implemented show this. However, nationalism has sometimes been used in a pragmatist and populist framework. Because there is pragmatism behind the AK Party's implementation of contradictory policies. Populism is a tool that helps to operate pragmatism in this process. Therefore, nationalism is exhibited with the AK Party's "concern for survival" discourse. Concern for survivability is reflected in many policies. Also, sometimes nationalism is presented within the framework of populism. However, this is not reflected in practice. Because when nationalism is not directly reflected in all policies, populism comes into play. Thus, it manages the perceptions of the people. Thus, the value of contradictory policies in the eyes of the public is increased. It also provides legitimacy.

¹ Aksaray Üniversitesi, aturan40@hotmail.com, ORCID:0000-0003-2743-6798

Pragmatism has been an important tool for right and left parties in Turkish political life. Because conditions in the world are changing. This change affects decisions and drives policies to change. The expectations of the electorate are also changing. Sometimes it becomes necessary to take decisions outside of the expectations of the voters. In such a situation, populism comes into play. Populism provides the basis of legitimacy for these contradictory decisions. However, nationalism is mixed into populism as a more contributing tool in creating this ground. This study aims to reveal the bond of pragmatism, populism and nationalism through the example of the AK Party. In other words, this study aims to reveal the nationalism of the AK Party within the framework of pragmatism and populism.

Since the day it came to power, the AK Party has produced policies within the framework of populism and pragmatism. In this process, Nationalism contributed with its functionality. In this study, a review was made on policies. More striking examples of nationalism were examined within the framework of pragmatism and populism. In this sense, the AK Party puts itself first with the economy. The AK Party is in the position of a party that wants to gain pride in this aspect. For this reason, first of all, it was necessary to examine the AK Party's situation on the economy. Then, the EU issue, which was the policy maker of the first years of the AK Party government, will be examined. In addition, the issue of democracy, which is considered important in the process of harmonization with the EU, will be examined. In addition, in the context of what happened in the post-2015 period, the issue of indigenous and nationality will be examined as it is an important issue. It can be seen that the AK Party has put forth a serious populism in this regard. On the other hand, the transformation of the AK Party in foreign policy should be read briefly within the framework of pragmatism and populism. Because foreign policy has changed in many aspects during the AK Party period and its functionality has been updated. The AK Party has an important feature that distinguishes it from other political parties before it: "its perspective and diversified approach in foreign policy". The discourses and some symbols/symbols put forward during the AK Party period should also be examined separately. Because symbols and symbols are a subject that a nation cares about sensitively. The dose of nationalism shows his approach to these symbols. During the AK Party period, there were serious changes in symbols and symbols. In this regard, the AK Party's change in discourse on nationalism will also be included. Thus, the AK Party's use of pragmatism and populism will be shed light on. Therefore, these issues have been examined. It was aimed to show the AK Party's state in the pendulum of pragmatism and populism. It is aimed to evaluate this issue in the context of its relationship with nationalism.

For this purpose, video documents containing many articles, newspaper articles, party texts and political speeches were collected from the library and the internet to carry out the study. A comparison and examination has been made over the policies reflected in speech and action. Thus, the nationalist stance of the AK Party was tried to be explained on the basis of pragmatism and populism. As a result, it is seen through the example of the AK Party that the concepts of pragmatism, populism and nationalism affect each other in today's political understanding.

Keywords: Nationalism; ak party; pragmatism; populism

1.Giriş

AK Parti 2002 yılında siyasi hayatına başladığında kendisini "muhafazakâr demokrat" bir parti olarak tanıtmıştır (Akdoğan, 2004; Tekin, 2004; Barış, 2014). Ancak partinin kendisini "muhafazakâr demokrat" bir ideoloji³ ile tanımlaması onun başka bir ideolojik duruşla politika üretemeyeceği anlamını taşımamaktadır. Bu hususta literatürde AK Parti'yi milliyetçilik dâhil olmak üzere (Şen, 2015; Saraçoğlu, 2013:53) başka ideolojik isimlendirmelerle açıklayan çalışmalar bulunmaktadır (Erler, 2007; Yıldız, 2004; Yıkılmaz, 2016; Ataay, 2008; Hale, 2010; Durgun, 2020). Literatürde ayrıca AK Parti'nin pragmatist ya da popülist bir parti olduğuna ilişkin bir takım yazılar yer almakta ve bunlardan bazıları milliyetçilikle ilgili bakış açısı ortaya koymaktadır (Şener, 2003; Şükür, 2020:689, 691; Özger, 2020: 58, 60). Ancak ilgili çalışmalar sığ bir içerikte ve sadece belli politikalar üzerinden bir okuma/değerlendirme yapmışlardır. Bu çalışma ise AK Parti'nin pragmatist ve popülist yönünü "birlikte" ve "milliyetçilik çerçevesinde daha geniş bir perspektiften" açıklamaya çalışmasıyla hem farklılaşmakta hem de önemini ortaya koymaktadır.

³ "İdeoloji" kavramı ve kapsamı konusunda detaylı bilgi için bakınız (Althusser, 2000; Eagleton, 1996).

İdeolojilerin esas önemi, siyasal iktidarların politikalarına yön vermelerinde ve halkı etkilemelerinde yatmaktadır. Bunlardan biri olan milliyetçilik ise hem çok etkili hem de tipolojik olarak değişen yönü ile çok fonksiyonlu bir ideolojidir. AK Parti, iktidarının ilk yıllarında “milliyetçiliği” daha çok “vatandaşa hizmet etmek” şeklinde benimsemiş olsa da (“Erdoğan: ‘Doğruyum, Çalışkanım’ Dediler Yan Gelip Yattılar”, 2013:1; Erdoğan MHP ve BDP’ye Sert Çıktı, 2012:1) özellikle 2015 sonrası süreçte milliyetçiliği çok amaçlı bir şekilde kullandığı görülebilmektedir. Bu dönemde AK Parti’nin özellikle “beka kaygısı” çerçevesinde bir hareket sergilemesi partinin milliyetçiliğini hem söylem hem de eylem düzeyinde artırmıştır. Ancak bunun yanında AK Parti’nin bu milliyetçiliği “pragmatist ve popülist” çerçevede kullanıyor olduğuna dair ibarelere rastlanması bu çalışmanın yapılmasının dayanağını oluşturmaktadır. Çünkü milliyetçilik çok yönlülüğüyle fiili anlamda etkili olmakla birlikte “söylem” düzeyindeki fonksiyonları ile de etkili olmaktadır⁴. Ayrıca bu ideoloji, siyasal iktidarlar tarafından ortaya konulan politikaların kabullenilmesinde ve meşruluğun sürmesinde araçsal bir özellik taşımaktadır. Bu anlamda siyasal iktidarlar milliyetçiliği pragmatizmi işletirken ya da popülist zeminde kullanabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada AK Parti’nin pragmatist ve popülist manada milliyetçiliği araçsallaştırması ve bu durumun ortaya konulan politikalara yansımaları değerlendirilecektir. Bu bağlamda 2002’den bu yana ortaya konulan politikalarından ve söylemlerden bazı örnekler seçilerek bir inceleme yapılması hedeflenmiştir.

Bu amaçla öncelikle internet ve kütüphane ortamında kaynak taraması yapılarak “makalelere, gazetelere, videolara, siyasetçi konuşmalarına, parti metinlerine” ulaşılmıştır. Elde edilen bu dokümanlar üzerinde yapılan incelemede AK Parti’nin pragmatizm ve popülizm sarkacında milliyetçiliğe yönelik yaklaşımına ve bu konudaki yansımalarına dair örneklere ulaşılmıştır. Bu anlamda öncelikle “pragmatizm, popülizm ve milliyetçilik” konularına değinilerek bahsi geçen kavramların literatürdeki karışıklığı aşılma istenmiştir. Ardından AK Parti milliyetçiliği ve bu milliyetçiliğin politikalara yansımadaki tipolojik çeşitliliği değerlendirilerek bu konuda AK Parti’nin net bir milliyetçi çizgi benimsemediği gösterilmek istenmiştir. Sonrasında ise AK Parti’nin pragmatizm ve popülizm çerçevesinde dışa yansıyan milliyetçiliğini anlatmaya dönük bir içerik sunulması önemsenmiştir.

2. Pragmatizm, Popülizm ve Milliyetçilik

Milliyetçiliğin bir doktrin, bir söylem veya bir ideoloji olması tartışmaları⁵ bir yana Smith (2013:54)’in belirttiği gibi milliyetçilik “siyasi bir ideolojiden daha fazlası”dır. Çünkü milliyetçiliğin

⁴ Detaylı bilgi için bakınız (Küçük Durur, 2011).

⁵ Literatürde milliyetçiliğin, davranış şekli, ideolojik hareket, siyasi ilke, “düşünme, konuşma ve hareket biçimi”, söylem, “kollektif kimlik oluşturma yolu”, milli bir kendi kaderini tayin etme doktrini, (Calhoun, 2012:17, 23, 41), “araç” (Smith, 2013:83), “özerk kimliğin tehdidine karşı tepki” (Castells, 2006:74) olduğu tartışılmaktadır.

hayata yansıyan işlevselliği bunu gerekli kılmaktadır. Smith (2013:20) “milliyetçiliği” “milleti kaygılarının merkezine yerleştiren ve onun iyiliğini çoğaltmaya çalışan bir ideoloji” olarak; Hayes (2010:12) ise “vatanseverliğin ve milliyet şuurunun bir kaynaşması” olarak tanımlamaktadır. Hobsbawm (1999:160) “milliyetçiliğin temelini” insanların duygusal anlamda Çek, Alman şeklinde ‘ulus’ları ile özdeşleşmeye ve siyasi açıdan harekete geçmeye hazır olmaları şeklinde açıklamaktadır. Gellner (1998:95) “milliyetçiliğin objesini” belirli insan gruplarına sevgi duyarken diğerlerine karşı tiksinti duymak şeklinde özetlemektedir. Bu konuda milliyetçilik “simgeleri ve hareketleri” güçlendirmekte ve yönlendirmektedir. Milliyetçiliğin yarattığı kendine özgü simgeler ve dil, millete ülküsünü açıklayarak onları harekete geçirmektedir (Smith, 2013:19). Dolayısıyla milliyetçilik “millet kurma, istila, dış tehdit, tartışmalı topraklar ya da düşman bir etnik ya da kültür grubunun içerde algılanan tahakkümü” gibi bunalım anlarında harekete geçmektedir (Smith, 2013:42). Smith (2009:37), milliyetçiliği “azınlıkların kültürlerini savunan, kayıp tarih ve edebiyatları kurtaran, kültürel yenilenmelere ilham veren, kimlik krizine çözüm getiren, topluluğu ve toplumsal dayanışmayı meşrulaştıran, tirana karşı direnişe ilham olan, halk egemenliği ve kolektif seferberlik ideali olan ve kendi gücüne dayalı bir ekonomik gelişmeye kaynaklık eden” güçlü bir yelpaze olarak açıklamaktadır. Bu konuda milliyetçiliğin henüz “söylem⁶” halinin bile, toplum üzerinde büyük etkileri olduğu gözlenebilmektedir. Bu bağlamda milliyetçiliğin hem diğer birçok ideoloji ile dirsek temasında olan yapısı (Küçük Durur, 2011:37-40; Köse, 2019) hem de söylem düzeyinde tesirleri olması (Ertan ve Örs, 2018:42) bu kavramı pragmatizm ve popülizm gibi günümüzün popüler konuları ile ilişkili hale getirmektedir. Dolayısıyla öncelikle bu kavramları ve sonrasında AK Parti’nin pragmatizm ve popülizm paralelinde işlevsel hale gelen milliyetçiliğini açıklamak gerekmektedir.

“Pragmatizm” kavramı literatürde her ne kadar “faydacılık” ile eş anlamlı olarak kullanılıyor olsa da ikisinin birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir. Bu iki kavram farklı kaynaklardan beslenmiş ve farklı gerekçelere dayanarak oluşmuştur. Bu kavramlar ayrıca, temsilcileri ve temel terimleri itibariyle de ayrışmaktadır⁷. Faydacılığın en temel argümanlarını: “(1) İnsan eylemleri haz ve acı duyguları tarafından belirlenir, (2) eylemlerimizde seçimimizi en çok sayıda insana en büyük mutluluğu sağlamak üzere yaparız” şeklinde özetlemek mümkündür (Öztürk, 2015:-8-9). Pragmatizmin ise, faydacılığa kıyasla oldukça yeni bir akım olduğunu belirtmek gerekmektedir. Pragmatizmin çıkış noktası “pratik olmak” değil“ olgulara, nihaî duruma ve sonuçlara yönelen bir bakış açısı”na sahip olmasıdır. Pragmatizm yüzünü “sona, olgulara ve meyvelere” çeviren bir özellik taşımaktadır. Pragmatizm, “ideleri, kavramları ve felsefeleri” iç tutarlılıkları ya da rasyonelliklerine

⁶ “Milliyetçi söylem” dört şekilde işler: “1) dünyayı ‘biz’ ve ‘onlar’ şeklinde böler, 2) hegemonya kurucudur, 3) kendisini doğallaştırır, 4) kurumlar aracılığıyla işler” (Özkırımlı, 2010:29-31).

⁷ Detaylı bilgi için bakınız (Öztürk, 2015:8-14).

bakarak değil “kullanılabilir sonuçları bakımından” ele almaktadır. Bu anlamda faydacılıkta “fayda” iken pragmatizmde “eylem” belirleyici olmaktadır. Faydacılık bir eylemi herkese fayda ve mutluluk sağladığı oranda ahlâkî açıdan doğru görürken, pragmatizm “bir fikir, ifade, inanç ya da önermenin” pratikte amaçlarla uyumlu olup olmadığını, yaşamda bir farklılık yaratıp yaratmadığını ve arzu edilir sonuçları doğurup doğurmadığını sınamaktadır. Pragmatizmde fikirler, kavramlar ve inançlar sınanırken “eylem ve pratik etkilere” müracaat edilmektedir. Bir eylemin doğru olup olmadığına fayda ile karar vermek faydacılık iken, bir fikrin “pratik olanaklılığı” ölçüsünde ilgilerimize cevap verip vermediğini sınamak pragmatizm olarak ifade edilmektedir (Öztürk 2015:11-14).

Pragmatizme dair genel özellikler bunlar olsa da uygulamadaki yönü ile anlaşılan şeye bakıldığında bu kavramın “egemen sınıfın çıkarlarını ve onun iktidarını korumak için yararlı olan her şeyin doğru olduğu mantığından hareket eden” bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakış açısı ile pragmatizmin, emperyalizm çağında bütün burjuva iktidarların genel felsefi eğilimi olduğu dikkat çekmektedir (Bir kavram: Pragmatizm, 2017). Eylemin bilgi ve düşünceye kıyasla üstün ve öncelikli olduğunu savunan pragmatizm için önemli olan şey “insanların sorunlarını çözebilmelerine katkıda bulunabilmesidir” (Bozkurt, 2014:26). Dolayısıyla uygulamadaki durum değişse de bu çalışma açısından önemli olan haliyle “pragmatizm”: fikirlerin doğru olup olmadığını salt katı akılsal çıkarımlar veya dogmatizm şeklindeki değerlendirmelerle değil, pratikte ortaya konulabilirlikleri temelinde değerlendiren ve hedeflere uygun olup olmadığını, amaca ulaşmayı mümkün kılup kılamayacağını değerlendiren bir felsefi tutumdur (Öztürk, 2015:14).

Pragmatizm, Türk siyasi hayatında birçok siyasi parti tarafından önemsenen bir argümandır. Bu konuda “Demokrat Parti’nin pragmatist bir şekilde iktidara geldiğini (Özdemir, 2012:192), Demirel’in pragmatik bir siyasetçi olduğunu, Adalet Partisi ekonomi politikalarının pragmatist temele dayandığını (Fedayi, 2019:133, 137), Özal’ın her siyasi durumda pragmatist bir siyasi lider olduğunu (Yıldız, 2018:39, 43, 51)” açıkça söylemek mümkündür. Aynı yaklaşım AK Parti için de söz konusudur. AK Parti iktidara geldiği günden itibaren attığı siyasi adımlarda mevcut koşulları dikkate almış ve politikalarında çoğu zaman pragmatist bakış açısını kullanmıştır. Bu bağlamda AK Parti, politika üretme sürecinde, bazı önemli iç ve dış koşulların etkisi ile politika manevraları ortaya koymuştur. Özellikle 2015 sonrası süreçte Türkiye’nin “beka kaygısı temelinde yaşadıkları” bu pragmatizmin işletilmesine milliyetçiliğin de güçlü bir şekilde dâhil olmasını sağlamıştır. Çünkü milliyetçiliğin bazı yönleri bu konuda AK Parti’nin pragmatik manevralarına değer katmış ve halk nezdinde meşruluğunu mümkün kılmıştır.

Öte yandan AK Parti politika üretim sürecinde milliyetçiliği sadece pragmatik manevralarını meşrulaştırmak için değil aynı zamanda popülizm çerçevesinde de işlevsel olarak kullanmaktadır. Bu sebeple popülizm konusuna eğilmek ve popülizmin hangi yönleri ile ön plana çıktığını ve AK

Parti'nin bu konuda popülizmin hangi yönlerine ve anlamlarına dönük bir yaklaşım sergilediğini kısaca değerlendirmek gerekmektedir.

Bir siyasi ideoloji olarak da tabir edilen popülizmin tanımını yapmak büyük bir zorluğu içermektedir. Bu konuda sözlük tanımları mevcut bulunsa da sözlükte verilen anlamların doğruluğu tartışılabilir pozisyonadadır (Uğur, 2019; Sözen, 2017:10). Popülizmin kavramsal yönüne ilişkin tartışmaların, popülizmin “bir ideoloji, siyasi bir hareket ve söylem” olarak tanımlanması üzerinde yoğunlaştığı dikkat çekse de (Şen ve Yenigün Altın, 2020:283) bu şekilde bir sınırlandırma yapmak mümkün değildir. Bu sebeple popülizm dendiğinde çeşitli tanımlarda çeşitli özelliklerin öne çıktığı görülmektedir.

Bu konuda popülizmin “politik eylem” yönüne bakılarak, “seçmenler ve politikacılar” arasındaki bir ilişkiyi ortaya koyduğu ve “seçkinlerle halk arasındaki mücadeleye yönelik bir söylemi” ifade ettiği belirtilmektedir (Hawkins, 2003: 1138). Bu konuda söylem yönünün önemine de dikkat çekmek gerekecektir. Bu açıdan popülizm, insanların içten duygularını yönlendiren duygusal ancak basit bir söylem olmasının yanında, toplumu “saf insanlar” ve “yozlaşmış seçkinler” şeklinde iki homojen gruba ayırmakta ve siyasetin “halkın genel iradesinin sesi” olması gerektiğini savunmaktadır (Mudde, 2004:542-543). Bu bağlamda popülizm “daima halka referans veren, eylemlerini halkla özdeş kuran, ona hitap eden, halkı içinde ayırım olmayan bütün bir grup olarak gören, elit karşıtı duygulara dayanan” bir bakış açısıdır (Sözen, 2017:16).

Diğer yandan popülizmin, sistem karşıtı bir yönü olması ile birlikte kurulu güç sahiplerine karşı meydan okuyan bir özelliği de bulunmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285). Dolayısıyla popülizm rakipleri düşman olarak gösteren bir pozisyona sahip bulunmaktadır (Mudde 2004:544). Bu anlamda popülist söylemin halk üzerinde etkili olabilmesi için bir “düşman” yaratılması söz konusudur. Bahsi geçen düşman kalıbına giren “elitist kesim” ise bazen “ülkenin kurucu veya son lideri” ya da “ülkenin mevcut ideolojisi veya ülke ekonomisinde etkisi yüksek olan zengin bir aile” ve bazen de “medyayı kontrol eden bir medya baronu” olabilmektedir (Uğur, 2019).

Popülist siyasiler siyaset aracılığı ile duygusal bir zemin hazırlayarak kendilerini her koşulda haklı çıkarmayı amaçlamaktadırlar. Popülist siyaset ile seçkin karşıtı bir duygu ortaya çıkarılarak bu duygunun yaşatıldığı halkın, “homojen bir grup” olarak kabul edilmesi söz konusudur (Jagers ve Walgrave, 2007: 4-5). Popülistler, “halkı” “tek sesli bir yapı” olarak görmelerinin yanı sıra halkın siyasetçilere iktidara geldiklerinde “tam anlamıyla ne yapmaları gerektiğini belirten bağlayıcı bir vekâletname” verdiklerini düşünerek hareket etmektedirler. Bu nedenle meclis, kongre gibi alanlarda uzayıp giden tartışmaları da gereksiz görmektedirler (Gündoğmuş, 2019). Böylece halkın çoğunluğu için konuştuklarını iddia etmektedirler (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285-286). Bu süreçte güç kazanmak ve elinde bu gücü tutmaya devam etmek için “kurulu siyasetin dışında bir liderin” mevcut

nizama karşı bir çerçeve sunması ve plebisiter ilişkiler yolu ile kitle hareketini yönetmesi söz konusu olabilmektedir (Sözen, 2017:12). Böyle bir siyaset anlayışıyla halk “her zaman yaklaşmakta olan bir tehdidin var olduğuna” inandırılmaya çalışılmaktadır (Uğur, 2019). Böyle bir durumda ideal olan şey, homojen bir bütünlüğün varlığını sağlamaktır. Bu anlamda popülist anlayış, insanların ortak bir kader sebebi ile bir toplumsal gruba mensup olduklarını hissetmelerini ve kardeşlik duygusuna sahip oldukları bir kimliği kabul etmelerini arzulamaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285).

Popülizmin “duygusal” bir temel oluşturması için, slogan temelli bir dili kullanması gerekmektedir (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285). Özellikle “halkı etkilemesi anlamında” popülist dili kullandıkları görülmektedir (Gidron ve Bonikowski, 2014:10-11). Bu konuda Wodak (2015:20-22), sağcı popülist hareketlerin, söylemlerini halka dayandırmak kaidesiyle geleneksel sol-sağ bölünmesine son vererek “ekonomik kriz ve benzeri sosyal problemler” ile yeni sosyal bölünmeler inşa ettiğini belirtmektedir. Böylece politikacılar kendilerini “sıradan insanların kurtarıcısı olarak” sunmakta ve söylemlerini yaşadıkları dönemin sosyo-ekonomik durumuyla ilişkili olarak gerçekleştirmektedirler (Wodak, 2015:20-22). Dolayısıyla popülizmin, “siyasi dinamiğini” sürekli yeniden üretilen söyleme bağladığı anlaşılmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:286). Popülist liderler medyanın karşısında ortaya koydukları söylemle halkla doğrudan konuşarak insanlar üzerinde bir kontrol sağlamak ve kendilerini makul bir yere koyarak önemlerini artırmaktadırlar. Bu konuşmaların içerisinde “sosyal değişim ve siyasal reform vaatleri” bulunmaktadır. Ayrıca liderler “ulusal mağduriyet” söylemi ortaya koymakla birlikte kendilerini “karizmatik lider” olarak sunmaktadırlar. Dolayısıyla popülizmde temel mantık, “seçmenlerin desteği”ni almaktır. Bu amaçla popülizm -diğer söylem türlerinden farklı olarak- “halka gönderme yapma” özelliğini kullanarak ortaya koyduğu söylemlerle eylemlerini haklı kılmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:283,286). Heywood (2013:288) bu konuda popülist politikacıların insanın en derin umut ve korkularını ifade ettiklerini iddia ettiklerini ve bütün aracı kurumlara güvensizlik duyduklarını belirtmektedir.

Popülizmin bahsi geçen işlevselliği dünyada birçok lideri etkilemekte ve araç olarak önemli hale gelmesini temin etmektedir. Trump’tan Putin’e, Orban’dan Kaczynski’ye ve Duterte’ye kadar birçok devlet veya hükümet başkanının popülist olarak tanımlanmasının ardında bu işlevsellik yatmaktadır. Aynı şekilde Türk siyasi tarihi açısından da popülizmin önemi aşıkardır. 1960 sonrası dönemde büyük bir ilerleme kaydeden popülizm 2000’lerin başları itibariyle bir zirve yakalamıştır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:283).

Bu çalışmada dışı vurulduğu üzere “popülizmin milliyetçiliği araçsallaştırarak pragmatist politikaları daha kabul edilebilir kıldığını” iddia etmek “AK Parti’nin popülizm ve pragmatizm sarkacındaki halini ve son yıllardaki yoğun milliyetçiliğini” anlamak açısından önemlidir. Bu hususu açıklaması açısından Siyaset Bilimci Margaret Canovan’ın yaptığı: “ ‘modern demokrasi’ siyasetin

‘kurtarıcı’ ve ‘pragmatik’ yüzleri arasındaki kesişme noktasıdır ve popülizm işte siyasetin bu iki yüzü arasındaki yarıktan çıkar” şeklindeki değerlendirme önemlidir. Bu bağlamda pragmatistler için demokrasi, baskıya başvurmadan ve iç savaşa düşmeden çatışmalarla baş etmenin bir yoludur. Popülistler ise ışıl ışıl bir demokrasi ideali vadederek halk üzerinde etki kurmaktadırlar (Gündoğmuş, 2019). Diğer yandan popülistler “demokrasiyi bir kenara bırakarak”, “sıradan insanları yücelten ‘milliyetçi ve anti-elit bir retorik’ kullanarak”, çoğu zaman marjinalize edilmiş toplumsal kesimleri kamusal olarak görünür hale getirmekte ve onları çatışmacı siyasal eylemlere yönelik mobilize etmektedir. Bu süreçte popülizmin, zayıf-merkezli bir ideoloji olması sebebiyle “milliyetçilik, sağcılık, sosyalizm, neo-liberalizm” gibi farklı ideolojilerle beraber görüldüğü dikkatten kaçmamalıdır (Sözen, 2017:13-14).

Öte yandan popülizmin radikal sağ ve radikal sol tarafından farklı metodlarla işletildiği ve sağın popülizmle “milliyetçilik, göç karşıtlığı” gibi söylemlerin yanı sıra Avrupa’da bulunan aşırı sağ kesimin “ırkçılık ve yabancı düşmanlığı” üzerinden bunu sürdürdüğünü ve popülist sağın güçlü liderlik vurgusuyla eşleştirildiğini de bildirmek gerekmektedir (Karabel, 2018). Bu anlamda milliyetçilik için önemli olan “halkın/milletin” menfaati stratejisinin, bu süreçte “seçkinler”e karşı “halk” stratejisi şeklinde hem sağ ve hem de sol kanat popülist siyasetçiler tarafından kullanıldığı görülmektedir (Salgado, 2018:58). Dolayısıyla popülizm, sağ/sol karşıtlığı içinde bir sınıflandırmayı veya bu karşıtlıkla bir özdeşleşmeyi reddetmektedir. Popülizmin çok sınıflı bir hareket olması bir yana popülizm genel olarak “karizmatik bir önderlik altında belli tür bir otoriteryanizm ile kaynaşmış politik hak eşitliği ve sıradan halk için evrensel katılım talebi” gibi çatışan öğeleri içeren bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Bu kapsamda popülizm, “sosyalist talepleri (hiç olmazsa toplumsal adalet), ateşli bir küçük mülkiyet savunmasını, güçlü milliyetçi öğeleri ve sınıfın öneminin yadsınmasını” da içermektedir. Halka ve ulusa düşman sayılan, ayrıcalıklı çıkar gruplarının tavırları karşısında, sıradan halkın haklarını onaylayan bir bakış açısını benimsemektedir (Gündoğmuş, 2019).

Öte yandan popülizmin, hem genetik olarak hem de tarihsel olarak faşizmle bağlantılı olduğu görülmektedir (Gündoğmuş, 2019). Burada faşizmin “aşırı milliyetçilik” olarak algılanması önemlidir. Milliyetçiliğin bukalemunvari özelliği (Smith, 2009:129) onu birçok ideoloji ile ilişkili hale getirdiği gibi işlevselliğini de artırmaktadır. Bu işlevselliğiyle popülizme ve popülizmi bir araç olarak kullanan pragmatizme yer hazırlayarak ilgili siyasi partinin politik manevralarını haklı hale getirebilmektedir. Bu sebeple faşizm için seçimlerin bir önemi bulunmasa da popülistler seçimleri önemsemektedirler. Ancak bu önemseme plebisiter bir anlayıştan ibaret olması ile lidere “evet” ya da “hayır” demek şeklinde gerçekleşmektedir. Çünkü popülizmde lider, halkın gerçekte ne istediğini halkın kendisinden daha iyi bilen kişi olarak görülmektedir. Hem faşist diktatörlüklerde hem de popülizmde lider, “halkın temsilcisi ve cisimleşmiş hali ya da halkın ülkenin ve ülke tarihinin kişilik

bulmuş hali” olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda popülizmde, “otoriter bir liderin yönlendirip kendisinde cisimleştireceği birleşik bir halk” icat edilmiştir. Söz konusu halk egemenliğinin teslisinin kaynağı ise faşizmdir. Bu durum demokratik olmayan etkiler doğursa da popülistler için diktatörlük, mevcut düşmana atfedilen bir metafordur. Bu bağlamda popülistlere karşı olan herkes zorba kabul edilmektedir. “Popülist lider, rejim ya da taraftarlar” beğenmedikleri her şeyi “medyanın yalanları ve lidere, halka ya da ülkeye karşı düzenlenmiş iç ya da dış komplo olarak” değerlendirmektedir. Popülizm, bu tektipleştirici halk yaklaşımı bağlamında “siyasi muhalifleri” halk karşıtı ve vatan haini olarak algılatığı gibi düşman olarak da ilan etmektedir. Popülistler iktidara geldikten sonra muhalefeti tanımamakta ve bu bağlamda kendilerinden olmayanlara “Hepsi yerin dibine!”, “Herkes dışarı!”, “Hepsini gönderin!”, “Ya sev ya terk et!” gibi sloganlar kullanarak (Gündoğmuş, 2019) hitap etmektedirler. Dolayısıyla popülizmin, “muhalif olan kesimi” “milleti temsil etmemekle ve hatta milletin değerlerini yok etmeyi hedeflemekle” suçlayan özelliği milliyetçilik için de geçerlidir. Milliyetçiliğin değerlere önem veren ve bu değerlerin milleti sürekli kıldığına dair bir bakış açısı bulunmaktadır (Kerestecioğlu, 2010:314). Bu bağlamda yükselen milliyetçi reflekslerin ve sağ siyasetin de etkisi ile “çoğulculuk karşıtlığı ve tek tip toplum kurgusu” olarak karşı karşıya kalınan bu dinamik, beraberinde ötekileştirici politikaları da getirmektedir. Bu bağlamda “kurgulanan ortak değerlerin ve iradenin dışında bırakılan ya da dışına çıkan kesimler” kriminalize edilmektedir. Bunun neticesinde popülist siyaset biçiminin diğer unsurları olarak “sivil toplumun bastırılması, korku siyaseti ve otoriteryan politikaların artması” gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Özger, 2020:7-8). Milliyetçilik de benzer şekilde, milli kimliği ortaya koyabilmek ve sınırını çizebilmek için “karşısına” hep bir “öteki”ni koyarak (Atılğan, 2014:203) ve popülizmi de araçsallaştırarak halkın desteğini sağlama kaygısı gütmektedir.

Popülizm, diktatörlüğü fiilen reddetse de “otoriter, seçimli ve anti- liberal” bir demokrasiye bağlılığını sürdürmektedir. Öte yandan “zayıf bir hukuk üstünlüğü ile birlikte güçler ayrılığının mevcudiyetini kabul etmekte, radikal bir milliyetçiliği benimsemekte, kendisini gerçek demokrasi savunucusu olarak göstermekle birlikte, “darbe, imparatorluk, AB, paralel ve derin devlet yapısı” gibi zorbalık biçimlerine karşı olduğunu dillendirmektedir. Bağımsız gazeteciliğe karşı bir nefret taşımakla birlikte, çoğulculuk ve siyasi hoşgörüden uzak olmayı tercih etmektedir (Gündoğmuş, 2019). Ayrıca yürütme organının daha fazla güçlendirilmesine karşın yasama ve yargının ötelenmesi, aşırı milliyetçiliğin önemli hale gelmesi ile birlikte “milli düşünce”yi yansıtmayan diğer ifade biçimlerinin görmezden gelinmesi de popülizmin önemli özellikleridir (Özger, 2020:8). Bu anlamda “benzerlikleri açısından” milliyetçiliğin özellikle muhafazakâr versiyonunun zaman zaman milletin menfaati için demokrasinin ötelenmesine sıcak bakması ve bunu “milletin menfaati için” yaptığını açıklaması önemlidir. Bu durum pragmatist politikalar ortaya konmasında halkın gözünde bir kabul edilebilirlik yakalanmasını da temin etmektedir. Böylece otoriter bir davranış yine milletin menfaati

için olumlu karşılanabilmektedir (Erdoğan, 1999:95-96). AK Parti'nin başkanlık sistemi ile merkezileşen tutumunda ve birçok konuşmasında bunu görmek mümkündür (Öztürk, 2019; Topal, 2016; Atalay ve Adıyaman, 2019). Öte yandan AK Parti'nin popülizmi icra ederken medya gücünü de ardına alması (Şen ve Yenigün Altın, 2020; Erdoğan ve Erçetin, 2019:61) bu bakış açısını desteklemektedir. “Medya ve iletişim”in popülist söylemlerin inşası sürecindeki rolü çok büyüktür. Medya bu süreçte söylemleri yönlendirmekte ve etkiyi artırmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285). Hatta karşı medyanın bu gayretleri çürütmeye çalışması halinde yalancı ve ülkeye karşı komplocu olarak nitelendirilmesi söz konusu olmaktadır (Gündoğmuş, 2019). Bu durumda milliyetçiliğin iç ve dış düşman/tehdit dayanakları kullanılmaktadır (İlgün, 2018).

Özet olarak, popülizmin “halkın menfaatini düşünme şeklinde” bir söylem ortaya koyduğu ve bu yönü ile milliyetçiliğe benzediği görülmektedir. Popülizme yansıtılan milliyetçilik ile “halka çok garip gelen eylemlerin” millet menfaati için yapılıyor olduğu algısı yaratılması siyasal iktidarların pragmatist çerçevede gelişen eylemlerini sürdürebilmesi için elzemdir. Böylece hem ortaya konulan birbirine tezat politikaların benimsetilmesi hem de iktidarın meşruluğunun temin edilmesi gerçekleşmektedir. Milliyetçilik bu süreçte pragmatizm ve popülizmin icrasında tesirlidir. Bu sebeple bir sonraki başlıkta AK Parti'nin ideolojisinin çözümlenmesi önemlidir.

3.AK Parti'nin İdeolojik Duruşu ve Milliyetçiliği

AK Parti benimsediği ideolojiyi “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamıştır. “Muhafazakâr demokratlık”, “temel hak ve özgürlükler, adalet, sosyal dayanışma ve hoşgörü gibi” insan vicdanının yüzyıllardır benimsediği değerleri kabul etmiş bir anlayıştır. Bu anlayış “gelenek” kavramı üzerinde ısrarcı olarak dursa da gelenek kavramına “sadece kuru görenek, adet ve alışkanlıklar” olarak bakmamakta ve bu kavrama bilgelik atfederek, tüm semavi dinlerin kabul ettiği “hikmet” kavramına (Akdoğan, 2004:133-134) benzerliğine dönük bir anlayış ortaya koymaktadır. Öte yandan bu ideolojinin, “sadece korumaya değer olan şeyleri muhafaza eden” bir yönü olduğu anlaşılmaktadır (Tekin, 2004:127).

Bu ideoloji doğal bir süreç şeklinde akan tedrici ve aşamalı bir değişim benimsediği gibi siyaset alanının uzlaşılı kültürüne dayalı olarak işlemlerini istemektedir. Bu anlayış, halkın egemenliğine dayanan siyasi meşruluğu önemsendiği gibi kanunlara ve evrensel kurallara dayalı olan hukuki meşruluğu da önemsemektedir. Bu bakış açısı ile bu ideolojinin sınırları belli ve görev alanı tanımlanmış bir siyasi iktidarı benimsediği ve yasalarla bunu sınırlandırmak ve çerçevesini çizmek istediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan devletin küçük ama dinamik olduğu, vatandaş tercihlerinin ve denetiminin önemsendiği, demokrasi aracı ile tüm taleplerin aktarılabilirdiği, doğru olanla yanlış olanın test edilerek düzeltilebildiği bir ana zemin isteyen muhafazakâr demokrasi, radikalizmle toplum mühendisliğini reddetmekle beraber idealizmle realizm arasında anlamlı bir dengenin

kurulabildiği bir sistemin mevcudiyetini arzu etmektedir (Akdoğan, 2004:15-17; Akdoğan, 2003:9-13). Bu anlamda AK Parti'nin siyasi vizyonunun ülkenin değerleri ve kültürü temelinde, “gelenek ile modernliği, yerel ile küreseli, eski ile yeniyi, kadim ile günceli, soyut ile somutu bağdaştırmış bir topluma ulaşmak” olduğu ifade edilmektedir (4.Olağan Büyük Kongre 2023 Siyasi Vizyonu, 2015:47).

Muhafazakâr demokratlık ideolojisinin özellikleri bu şekilde gün yüzüne çıkmış olsa da bahsi geçen ideolojinin birçok yönü ile diğer ideolojik alanlara manevra yarattığı ve koridor açtığı görülmektedir. Bu konuda Çaylak, Dinç ve Güngör (2017:8), bu yeni “muhafazakâr” ve “demokrat” söyleminin liberal kaideler üzerine yaslandığını belirtmektedir. AK Parti'nin özellikle AB ve ekonomi ile ilgili politikalarının liberal politikalar olması yanı sıra parti yöneticilerinin yaşam tarzı muhafazakâr şekilde olsa da program ve söylemin liberal bir görüntü sergilediği açıktır. Esasında AK Parti'nin mevcut liberallik dozunun fazla olması bahsi geçen muhafazakârlığın büyük oranda yeni muhafazakârlık ile örtüştüğünü ortaya koymaktadır (Akyol, 2004:279; Okutan, 2006:319).

Aslında bahsi geçen duruşun merkez sağ görüşü benimseyen siyasi partilerin genel duruşu olan “hepsini yakala partisi” şeklinde gerçekleştiği kabul edilebilir. Çünkü AK Parti'nin iktidarda sürekliliği sağlamak için her kesimden oy alması gerektiği ve muhafazakârlığın da geniş bir kesime hitap ettiği açıktır. Bu durumda “muhafazakârlık” AK Parti için birleştirilmesi istenen kesimin birleşmesini mümkün kılacak bir özelliği barındırmaktadır (Doğanay, 2007:68-70). AK Parti lideri Erdoğan'ın değerlendirmeleri de bu yöndedir. Erdoğan (2004:8) AK Parti'nin “muhafazakârlık temelinde inşa edilmiş bir kitle partisi olduğunu, kitlelere dönük merkez siyaseti üretmeye yöneldiğini ve böylece toplumsal merkezden güç alarak siyasi merkezi yeniden inşa etmek suretiyle merkez sağın tek gücü hâline gelmeyi başardığını” ifade etmektedir. Bu amaçla AK Parti'nin çeşitli siyasi tabanlardan gelen kimseleri kendi içinde toplayan, belli değerler ve belli siyaset tarzı çerçevesinde buluşmasını sağlayan bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda muhafazakâr demokratlığın Türkiye şartlarında kuşatıcı bir siyaset tarzı üreterek çatışmaları sonlandırmak ve siyaseti normalleştirmek gibi bir amacı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece “din-siyaset, gelenek-modernlik, din-devlet, devlet-toplum-birey gibi kavramların doğurmuş olduğu gerilimlerin” sonlandırılması arzu edilmiştir. Bu anlamda “geleneği dışlamayan bir modernlik, yereli kabul eden bir evrensellik, köktenci olmayan bir değişim” bakışı ile zıtlıkları bir anlaşma zemininde birleştirmek hedeflenmiştir (Akdoğan, 2004:18-19).

Muhafazakâr demokratlık Türkiye'de İslamcı tabanın desteğini kazanma konusunda önemli bir formül niteliği taşımaktadır (Doğanay, 2007:68-70). Bu durumun AK Parti'yi vesayet karşısında endişe verici bir konum almaktan koruyacağı düşünülmüştür (Yıldız, 2020:4). Bu konuda akademik anlamı bir yana bırakıldığında “İslamcılık ile muhafazakârlığın” Türkiye şartlarında eş anlamlı

kullanılan kavramlar olduğunu görülmektedir (Akıncı, 2012:99). Bu bakış açısı ile muhafazakâr demokratlık, AK Parti’yi “Milli Görüş’ün göze batan resminden kurtarmayı” başarmıştır. Böylece AK Parti için, sadece sivil/askeri bürokrasi karşısında değil aynı zamanda bazı toplumsal kesimler karşısında da meşruiyet krizinin aşılmasını sağlamıştır (Erler, 2007:131-132; Tepe, 2010:163). Ayrıca buradaki muhafazakârlığın “liberal demokrasi” ile uzlaşmayı getirmesi AK Parti’nin Batı’nın teknoloji ve bilimi ile bütünlük kazanan çağdaş dünya ile bütünleşebileceği bir hedefe yönelmesini kolay hale getirmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda İslam ülkeleri ile iş birliğinin önünü açtığı gibi “medeniyetler birleşmesi”nin de yolunu açabilir özellikte değerlendirilmiştir (Doğanay, 2007:68-70). Buradaki muhafazakârlığın hem sağ partiler de hem de sol partilerde konuşlanan bir yapısı olması da AK Parti için cazip gelmiş ve bu görüşü “siyasetin ana gövdesi ve lokomotif hâline getirmeyi” önemli hâle getirmiştir. Çünkü “kimlik siyaseti” güden partilerin siyasette tıkanmaya sebep olması yıllarca tecrübe edilmiştir. Bu bağlamda AK Parti kendi hareketinin temelini “tek bir mezhep, etnik yapı ya da din”i koymaktan uzak durarak kitle partisi olma tercihini benimsemiştir (Akdoğan, 2004:18-19).

Muhafazakâr demokratiğin bakışı ve beklentileri bu şekilde özetlenmekle birlikte bu yaklaşımın pragmatizm ve popülizme zemin hazırlayan bir yönü olduğu gözlenebilmektedir. Özellikle partinin katı kurallara tutunan bir ideoloji benimsememiş olması her türlü politik olayda bir cevap üretebilmesini mümkün kılmaktadır. Öte yandan bu esneklik, pragmatist davranışları da kolaylaştırmaktadır. Çağlıyan (2006:77) bu konuda, bu kavramın uygulamaya döküldüğü esnada temel ayağının ne olacağı konusunda belirsizlik olduğunu ve bu bağlamda atılan her türlü adımın partiye kayda değer pragmatik kazanımlar getirdiğini belirtmektedir. Doğanay (2007:65) ise, bu ideolojinin bünyesinde “müzakere, katılım, hoşgörü, çok-kültürlülük, uzlaşma” kavramlarını barındırmasının “pragmatik bir politika kavrayışı”, şeklinde kullanılmasını sağladığını belirtmektedir. Bu duruma dair Erdoğan (2004:8)’ın muhafazakâr demokratiği, renkli ve çok boyutlu olması yönü ile önemsemesi ve böylece “siyah-beyaz” yönlü bir katılımı olmadığını belirtmesi önemlidir.

Dolayısıyla AK Parti’nin “muhafazakâr demokratlık” şeklinde ortaya koyduğu ideolojinin pragmatik bir amacı olduğu, Türkiye’nin içerisinde bulunduğu koşullarda AK Parti’nin değişken politikalar ortaya koymasına fırsat sunduğu ve politika üretim sürecinde karşılaşılabilecek olası birçok soruna karşı bir koruma ve çözüm üretme yönü olduğu açıktır. Bununla birlikte “geçmişle gelecek, gelenekselle modernlik” gibi birbirine zıt görünen hususların hepsini önemseyerek seçmeni bütünleştirilmesi, “onun” “pragmatist yönü olan bir parti” olduğunu göstermeye yetmektedir. Diğer yandan bahsi geçen bakış açısının aksettirilmesinde AK Partililerin popülist yaklaşım sergilemeleri söz konusudur. “Milliyetçilikte olduğu gibi” popülizmde de “düşman yaratma” yönlü bir tutum

sergilenebilmektedir. Bu bağlamda ortaya konulan söylemlerle, bir yandan “halkın bütün olduğu ve hükümetin sözünün halkın sözü olduğu” yönünde bir algı ortaya konurken diğer yandan ülkede muhafazakâr bir dönüşümün gerçekleştirilmesi için vesayetçi/elitist kesim “öteki” olarak konumlandırılarak halkın desteğine başvurulabilmektedir (Yıkılmaz, 2016; Ataay, 2008; Durgun, 2020).

Bunlara ilaveten, özellikle 2015 sonrası süreçte AK Parti’nin milliyetçi bir parti olduğunu belirten görüşlerin arttığı dikkat çekmektedir. Çok güçlü bir araçsal yönü bulunan bu ideoloji Türk sağı tarafından daima önemszenmiştir. İslamcılık ve muhafazakârlık söylemlerinin ardından ortaya konulan tavrın çoğu zaman milliyetçilik olarak dışa yansıdığı görülmektedir. Çünkü milliyetçilik Smith (2009:129)’in ifade ettiği gibi bukalemunvari ve rengini bağlamından alan bir ideolojidir. Bu konuda Belge (2003:1)’nin “Türkiye’de bütün siyasî ideolojilerin ‘milliyetçilik’ten türemiş olduğunu söylemek, ‘bilineni bildirme’ kabilinden bir şeydir. ‘Bilinen’, ama kimi zaman çok da ‘bilinmek istenmeyen’...” şeklindeki söylemi, Türkiye’de üretilen siyasette milliyetçiliğin yerini ve önemini göstermeye yetmektedir.

Milliyetçiliğin bu şekildeki çok yönlülüğü siyasiler için popülizmin de işlevselliğini güçlendirmektedir. Uluçakar (2018:364) bu konuda, muhafazakâr demokrasi anlayışının “popülist sağ ve milliyetçi/muhafazakâr popülist söylemlerle” birçok noktada temasının olup örtüştüğünü belirtmektedir⁸. Siyasi tarihe dönüp bakıldığında cumhuriyetin ilk yıllarının, Kemalist milliyetçilik karşısında “milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık” arasındaki geçişlerin örnekleri ile dolu olduğu görülmektedir (Akdoğan, 2003:25-26). Akıncı (2012:113) Türk muhafazakârlığı⁹ ile milliyetçiliğin birbirine dokunan ve ayrışan yönleri olduğunu bildirerek bu görüşü desteklemektedir. Bu hususta milliyetçilik ve dinin kültürel olarak Türk toplumunda iç içe geçmiş olduğunu belirten Tekin (2004:101), Türkiye’de Türk olmanın aynı zamanda Müslüman olmak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Şen (2015:157) bu konuda Türkiye’nin geleneksel milliyetçiliğinin İslamî öğeler ile iç içe geçmiş olduğunu, buradaki mevcut İslamî öğelerin Türklüğü güçlendirdiğini ve milli kimliği pekiştirdiğini belirtmektedir.

AK Parti, ilk dönemlerinde yazılı metinlerinde, daha çok “demokrasi, liberal çok-kültürcülük, muhafazakârlık ve üniter devlete bağlılık yaratma” zemininde, vatandaş temelli bir milliyetçilik ortaya koymuştur. Bu anlamda “etnik ve mezhepsel ayrıma karşı olunduğu ve yurttaşlık bilincinin artırılmak istendiği” hususu metinlerdeki yazımdan anlaşılmaktadır (Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002). AK Parti bu bakış açısını 2015 sonrası süreçte de sürdürmüştür (4.Olağan Büyük Kongre 2023 Siyasi Vizyonu, 2015:10; 64. Hükümet Programı, 2015). 2002 Seçim Beyannamesi ile

⁸ Örtüşme noktalarına dair örnekler için bakınız (Uluçakar, 2018:363-364).

⁹ Türk muhafazakârlığı konusunda detaylı bilgi için bakınız (Akıncı, 2012).

2002 Kalkınma ve Demokratikleşme Programı'nda olmasa da 2007 Seçim Beyannamesi'nde "tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet" anlayışının "AK Parti siyasetinin özü" olarak bildirildiği görülmektedir. 2011 Seçim Beyannamesi'nde bu ifadenin kullanılmadığını fakat "Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi"nin bir siyasi politika olarak öne çıkarılması bağlamında "demokrasiye atıfla, herkesin haklarına kavuşturulacağına dair bir arz ortaya konularak", bu dayanakla "Biz hep birlikte Türkiye'yiz" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. 2015 yılındaki Haziran ve Kasım Seçim Beyannameleri ile birlikte 2018 Seçim Beyannamesi'nde yeniden "tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet" ifadesinin kullanıldığı ve 2017 yılında AK Parti Tüzüğü'nde yapılan bir değişiklik ile birlikte bu ifadenin tüzüğe dâhil edildiği görülmektedir ("Tek Millet, Tek Bayrak, Tek Vatan, Tek Devlet" AKP Tüzüğünde, 2017).

AK Parti'nin özellikle 2015 sonrası dönemde "yerlilik ve millilik" tartışmalarında sadece yerli silah sanayine değil her alana yayılan bir yerlilik söylemine yöneldiği görülmektedir. Yerlilik tartışmaları Türkiye'de 1980'lerde izleri olan ve milliyetçiliği dışa vuran önemli bir konu olmuştur. AK Parti'nin 2002 Seçim Beyannamesi'nde pek yer bulmayan bu hususun 2007 Seçim Beyannamesi itibariyle bir artış gösterdiğini, 2015 Seçim Beyannameleri'nde ise çok daha belirgin olduğunu ve 2018 Seçim Beyannamesi'nde katlandığını görebiliriz. Aynı artışın tarihi süreçte 59, 62 ve 64. Hükümet Programları'nda da olduğu söylenebilir. Özellikle 2018 Seçim Beyannamesi bitiş cümlesinde "yerli ve milliliğin ekonomiyi aşarak milli değerleri esas alan bir ibare olduğu" belirtilmiştir. Bu haliyle ilk olarak 1980'lerde ortaya konulan "yerlilik" kavramını milliyetçilikle ilişkilendiren görüşlere yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Yeni Osmanlılık düşüncesi ile kısmen birlikte düşünmemizi zorunlu kılan bu yaklaşımın arkasında bir imparatorluk bakiyesi olarak "Türk-İslam Medeniyeti'nin ihyası" düşüncesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadenin söylemlere artan dozajda yansıdığı dikkatlerden kaçmamalıdır (Yesevi, 2012:82-83; Copeaux, 2008:47; 2015 -7 Haziran ve 1 Kasım- AK Parti Seçim Beyannamesi; 2018 AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi; 2007 Seçim Beyannamesi; 59. Hükümet Programı, 2003; 62. Hükümet Programı, 2014; 64. Hükümet Programı, 2015). Dolayısıyla bu davranışla esasında muhafazakâr milliyetçi bir duruş ortaya konulmuş olmaktadır.

Yazılı metinlerde durum bu şekilde özetlendikten sonra AK Parti milliyetçiliğinin izlerinin literatürde de sürülmesi gerekmektedir. Uzunçayır (2013:210) AK Parti'nin söyleminde "milliyetçilik, İslamcılık ve muhafazakârlığın" birbirini etkileyen ve uyumlu sürdürülebilir unsurlar olduğunu belirtmektedir. Özellikle İslami kimliğin milliyetçiliğin hangi kavramlarla dışa yansıtılacağında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Yazar buradaki milliyetçiliğin Türk-İslam değerlerini muhafaza etme amacı taşıdığını bildirmektedir. "Milli kimliğin İslam ve milliyetçiliğin üzerine inşa edilmesi sürecinde Osmanlı geçmişinin örnek alındığı, Kemalist modernleşme sürecinin

ise hem baskıcı hem de dışlayıcı olarak kabul edildiği, Türklerin egemen olduğu çok-kültürlü Osmanlı döneminin bir nevi asr-ı saadet devri olarak fetişleştirildiği” ayrıca yazar tarafından ifade edilmektedir (Uzunçayır, 2013:210-211). Şen (2015:166, 177) ise AK Parti söylem ve yazılı metinlerinin incelenmesiyle AK Parti milliyetçi bakışının içerisinde “millet, milli çıkar ve devlet” gibi çekirdek unsurların bulunduğunu ancak bu unsurlara Kemalist milliyetçilikten farklı baktığını bildirmektedir. Dolayısıyla yazar AK Parti’nin, “etnik özellikli MHP milliyetçiliği ile laik Kemalist milliyetçiliğin milliyetçi eğilimini” dışladığını belirtmektedir. Şen (2015:159), ayrıca bu İslamî öğelerin Türklüğü güçlendirdiğini ve milli kimliği pekiştirdiğini, böylece “dindar milliyetçilik” kimliğini ortaya çıkardığını belirtmektedir. Yazar bu konuda AK Parti’nin Türk sağının besleyicileri olarak ifade edilebilecek olan “İslamî muhafazakârlık ile milliyetçiliğin temel öğelerini” bünyesinde taşıdığına dikkat çekmektedir (Şen, 2015:167). Osmanoğlu (2017:76) bu konuda AK Parti’nin milli kimlik inşasında Osmanlı geçmişine gönderme yaptığını bildirmekte, ayrıca AK Parti’nin etnik milliyetçiliğe karşı olduğunu ve “muhafazakâr-milliyetçilik kategorisine” uygun düşen “İslamî temelli bir kültürel milliyetçiliği” benimsediğini ifade etmektedir. Saraçoğlu (2013:55) da AK Parti milliyetçiliği ile ilgili değerlendirmelerinde partinin “İslamî-muhafazakâr milliyetçilik” anlayışını benimsediği çıkarımını yapmıştır. Ancak diğer yandan partinin, “Türklüğü” İslamî düşünceden arındırmamakla birlikte İslamî öğeleri sekülestirerek merkeze taşınması söz konusudur ki bu tutum AK Parti’nin milliyetçiliğini “İslamcı ideoloji ile Milli Görüş Hareketi milliyetçilik anlayışından” ayırmaktadır (Osmanoğlu, 2017:65).

Buraya kadarki literatür değerlendirmeleri ışığında özetle, AK Parti milliyetçiliğinde etnik bir bakışın benimsenmediğini, ancak seküleştirilmiş İslami bir bakışın ve Osmanlı’nın bu bakışta önemli bir yer işgal ettiğini ifade etmek mümkündür. Bu durumun muhafazakâr milliyetçilik çerçevesinde okunması anlaşılır olmakla birlikte dış politikadaki tutumun Yeni Osmanlıcılığın sinyallerini taşıdığı da yine literatürden anlaşılmaktadır. Bu konuda Uzunçayır (2013:211), AK Parti’nin dış politikadaki tavırları sebebiyle “Neo/Yeni Osmanlıcı” siyasi gündeme sahip olduğunu bildirmektedir. Saraçoğlu (2013:63-64) da benzer şekilde AK Parti’nin dış politikada ortaya koyduğu yeni politika üretme tarzları ile (bölgesel lider, model ülke, ritmik diplomasi, yumuşak güç gibi), “İslamî muhafazakâr milliyetçiliği” yükselttiğini bildirmektedir (Uzunçayır, 2013:211).

Ancak literatürde muhafazakâr milliyetçiliği işaret edilen AK Parti’nin dış politikada Yeni Osmanlıcılığı ön plana çıkaran bir muhafazakâr milliyetçiliği sürdürmesi onun liberal yönünü ört bas etmeye yetmeyecektir. Bu anlamda AK Parti’nin en başından beri liberal ekonomiyi sürdürdüğü (2002 Seçim Beyanemesi; Tartılacı, 2016:177; Alçı, 2013) bilirse de ekonomi konusunda yazılı metinlerde (2015 Seçim Beyanmeleri) ve söylemlerindeki durumu değerlendirildiğinde (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2019) Bora (1995:110)’nın bahsettiği anlamda, liberal milliyetçilik

anlayışının “milli kimliğin dünyanın ‘ileri/zengin’ ülkelerinin düzeyine erişme şevki ve yeteneği” şeklindeki değerlendirmesine uygun şekilde benimsediği ifade edilebilir. Bu anlamda ekonominin dinamizme ulaşması hedefi, millî gururu en çok okşayan etkenlerden olması yönüyle önemli görülmektedir. Ayrıca “Türk insanı”nın girişim enerjisinin dışa çıkarılması isteği ve yerli piyasanın global piyasaya eklenerek dünya piyasalarıyla aynışması arzusu da milli gururu elde etmeyi mümkün kılacak unsurlardır. 21. yüzyılda “muasır medeniyet seviyesi”ne erişmek ancak tüketim kültürüne erişmekle yakalanabileceğinden (Bora, 1995:111-114; Coşar, 2008:729) AK Parti’nin “devleti küçültme, özel sektörü ve bireyi güçlendirme, ekonomiyi rekabet eder hâle getirme arzusunun ülke çıkarını yükselten bir anlayışla liberal milliyetçiliği açığa çıkardığı ifade edilebilir. Bu bağlamda literatürde de AK Parti’nin muhafazakârlığa yönelen milliyetçi anlayışının esas itibarıyla özellikle ekonomi anlamında liberal milliyetçilikle harmanlandığı dile getirilmektedir. Bu dayanakla Şen (2015:159) ve Öztan (2013:1) AK Parti’deki bu muhafazakâr dönüşümü, “Milli Görüş geleneğinden uzaklaşarak Özal’ın muhafazakâr ve liberal harmanlı milliyetçiliğine yakınlaşma” şeklinde okumaktadırlar.

Buraya kadar olan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere AK Parti’yi doğrudan ve tüm hali ile muhafazakâr demokrat bir parti olarak ifade etmek mümkün olmadığı gibi onun milliyetçi bir parti olduğuna itiraz etmek de mümkün değildir. Ancak AK Parti’yi tek bir milliyetçilik tipi ile izah etmek mümkün olmadığı gibi özellikle ilerleyen yıllarda bu tanımlamaların değiştiği de görülebilmektedir. Bu konuda kapsamlı bir milliyetçilik isimlendirmesi yapılması bağlamında Uzunçayır (2013:213) AK Parti’yi muhafazakâr-liberal Türk milliyetçiliğinin bayraktarı olarak isimlendirirken, Bölükbaşı (2016:183-184) AK Parti’nin, bünyesinde neo-liberal değerler barındıran “İslamî dozu Türklük dozundan daha fazla olan muhafazakâr milliyetçilik anlayışına” sahip olduğunu ancak ilerleyen yıllarda Türk tarihine dair çeşitli sembollerini gün yüzüne çıkaran etnik bir milliyetçiliğe kaydığını belirtmektedir. Özkırımlı (2013:1) ise 2011 sonrası dönemde AK Parti milliyetçiliğinin devletin resmi milliyetçiliği hâline geldiğini ve AK Parti’nin neo-liberal muhafazakâr milliyetçi yönünün son zamanlarda giderek “ulusalcılaşıyor” olduğunu ifade etmektedir. Güngörmez (2013:112) de benzer bir değerlendirme ile AK Parti’nin ustalık dönemi baz alındığında liberal muhafazakârlık duruşundan “milliyetçi ve devletçi muhafazakâr” çizgiye kaydığını belirtmektedir. AK Parti milliyetçiliğinin bu şekilde bir çeşitlilik ile değerlendiriliyor olması esasında onun popülizm ve pragmatizm sarkacındaki yönelişine de ışık tutmaktadır. Bu hususun daha görünür kılınması için bir sonraki başlıkta AK Parti dönemindeki politika örneklerine yönelen bir değerlendirme ve yorumlama yapılması amaçlanmaktadır.

4. Pragmatizm ve Popülizm Sarkacında AK Parti ve Milliyetçilik:

AK Parti'nin Politika Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme

AK Parti, iktidara geldiği günden beri ortaya koyduğu birçok politikada popülizm ve pragmatizm çerçevesinde bir davranış sergilemiştir. Milliyetçilik ise bu süreçte işlevselliği ile katkı sağlayıcı olmuştur. Bu hususta politikalar üzerinde inceleme yapılırken pragmatizm ve popülizm çerçevesinde “milliyetçiliğin daha dikkat çeken örneklerini görebildiğimiz” politikalara odaklanılması tercih edilmiştir. Bu anlamda AK Parti kendisini öncelikle ekonomi ile ön plana çıkaran ve bu yönü ile övünç kazanmak isteyen bir parti pozisyonundadır. Bu sebeple öncelikle ekonomi konusundaki durum incelenecektir. Ardından AK Parti iktidarının ilk yıllarının politika şekillendiricisi olan AB konusuna ve AB'ye uyum sürecinde önemseydiği demokrasi konusunda değinmek gerekecektir. Ayrıca 2015 sonrası süreçte yaşananlar bağlamında yerli ve milliliğin de önemli bir mesele olduğu ve incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Öte yandan AK Parti'nin dış politika konusundaki dönüşümünün de kısaca pragmatizm ve popülizm çerçevesinde okunması gerekmektedir. AK Parti döneminde ortaya konulan “söylemlerin ve bazı simgelerin/sembollerin” de ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen konular üzerinden AK Parti'nin pragmatizm ve popülizm sarkacındaki halini göstermek ve meseleyi milliyetçilikle ilişkisi bağlamında değerlendirmek hedeflenmektedir.

AK Parti, iktidarını sağlamlaştırmak ve sürdürülebilir kılmak için ekonomiyi öncelikli hedeflerinden biri olarak belirlemiştir. Çünkü tarihi tecrübe bir ülkede iktidarın sürekliliğini sağlayan ve ülke dışında söz sahibi olmayı mümkün kılan şeyin “iyi yönetilen bir ekonomi” olduğunu göstermiştir (Eğilmez, 2015; Karagöl, 2015). 2002 yılı sonrası zaman dilimi, Türkiye'nin krizden çıkmak için IMF çerçevesinde bir takım ilkeleri uygulamaya çalıştığı bir evre olmuştur. AK Parti de iktidara geldiğinde bu konuda “pragmatist bir bakışla” IMF temelli mevcut durumu sürdürmüştür. Bu süreçte istihdamı artırmak ve yatırım çekmek için gayret gösterdiği gibi piyasa ekonomisi sistemini sürdürüp sermayeyi özgürleştirmeye devam etmiştir. Bu çerçevede bürokrasiyi azaltmaya ve yatırımı rahatlatıcı teşvikler sunmaya yönelmiştir. Banka faizlerini indirmek, borçlanmayı kolay hale getirmek ve özelleştirmelerle özel sermayeyi ekonomide güçlü yapmak için gayretlerini sürdürmüştür. Bu tutumla birlikte ekonomideki iyileşme çerçevesinde bir övünç ortaya çıkmış ve AK Parti ekonomideki iyi gidişata bağlı olarak sandıkta beklentilerini almayı başarmıştır (Kaplan ve Altaş, 2021; Cumhurbaşkanı Erdoğan: Düşük faizle, üretimi ve ihracatı destekleyeceğiz, 2021). Ancak zaman içerisinde AB ve sermaye çevresinde çıkan sıkıntılara bağlı olarak ihracatın ithalatı karşılayamaması ve ülkenin teknoloji ihtiyacını içerden sağlayamaması gibi gerekçelerle dış borçların artması ve piyasada enflasyonun yükselmesi sonucunda alım gücünün azalması gibi bir takım sorunlar çıkması (Çakır, 2021; Dış borç göstergeleri, 2021; Büyüyen dış borçlar alarm veriyor, 2020)

karşısında, bu kez AK Partililerin söyleminde ekonomideki kötü gidişatı “dış güçlere” bağlayan bir tutum ortaya konularak, milliyetçilik pompalayan bir takım söylemlerle (Öztürk, 2018; Eğilmez, 2018; Ekonomik sıkıntılardan kim sorumlu, 2022) popülizm yapıldığı anlaşılmaktadır/tartışılmaktadır. Dış güçlerin içeriden işbirlikçileri ile ülkede bir kaos ortamı yaratmaya çalıştıkları (Akın, 2018; Demirkaya, 2020; Altun, 2017), bu durumun bir beka kaygısı yarattığı ve ekonomik kötü gidişatın AK Parti’nin ekonomi politikasından değil düşmanların tuzaklarından kaynaklandığı belirtilerek “meşruluğun sürmesi için” “milliyetçiliğin düşman yaratma özelliğinden” faydalanılmak istendiği görülmektedir. Bu konuda milliyetçilik gibi popülist söylemin de düşman ve öteki yaratan bir yönü olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Ekonomi ile ilgili meselelerin AB ile olan ilişkilerle birlikte okunması Türkiye gerçeği/örneği üzerinden elzemdir. Bu konuda ekonominin gelişmesini AB’ye bağlı kalmaya atfeden AK Parti’nin süreç içerisinde AB’den uzaklaşmayı yine pragmatist bir çerçevede yaptığı ve milliyetçiliği kullanarak bu konuda bir dönüş gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu konuda iktidarının ilk yıllarında “AB’siz olmayacağına dair bir söylem/yaklaşım geliştirip ekonominin gelişmesini ve gelişmiş bir ülke olmayı AB’ye girmeye bağlayan” (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2002:13; Çalış ve Metkin, 2017:13-30; Tekin, 2004:203-206) AK Parti’nin sonrasında “dış politikadaki çeşitlenme” çerçevesinde pragmatist bir zeminde yönünü çeşitli alternatiflere çevirerek çıkar temin etmeye giriştiğini ve bu süreçte “AB’ye girmeye ihtiyaç olmadığını, önemli olanın AB kriterlerini Türkiye’de benimsemek olduğunu, AB’nin ‘kendi içinde bile bir birlik olmadığını ve güç kaybettiğini’, Türkiye’nin AB’ye değil AB’nin Türkiye’ye ihtiyacı olduğunu” belirten (AB olmazsa, Ankara kriteri der geçeriz, 2005; Tezcan ve Aras, 2015:10-16) bir milliyetçi öze dönme söylemi ortaya koyarak popülizm icra ettiği ifade edilebilir. Gelişmemiş ülkelerde sermaye biriktirilmesinde ve buna bağlı olarak ucuz kredi temin edilmesinde sıkıntılar ortaya çıkmaktadır. Özellikle borçlanmanın döviz cinsinden yapılması ve cari açığın kapatılması konusunda kaynak bulunamaması da ülke içinde yatırımları baltalamaktadır. Ayrıca iç kaynakların dış bağımlılığı azaltacak şekilde kullanılamaması beraberinde sorunları getirmektedir (Kaya, 2016; Yapar Saçık ve Alagöz, 2010; Ersoy, 2013; Karahan, 2021). Ancak bu konuda Türkiye’nin “dünyaya meydan okumasına, mazlumların ardında durmasına, sınır dışında operasyonlar düzenlemesine” bağlı olarak “Türkiye’nin güçlenmesini istemedikleri için ekonomimize saldırıyorlar” şeklinde bir söylem (Arslan, 2017; Kılınç, 2018; Türker, 2021; Orakoğlu, 2021) ortaya konulmasının milliyetçilikle bağlantılı bir popülizm yönü olduğu eleştirileri ortaya çıkmaktadır.

AK Parti’nin iktidarının ilk yıllarında dört elle sarıldığı meselelerden bir tanesi de AB’ye uyum çerçevesinde demokrasinin ve insan haklarının temini konusunda ülke içerisinde bir takım düzenlemeler yapmak olmuştur (Tezcan ve Aras, 2015:2, 8-10; Çalış ve Metkin, 2017:13-30;

Akdoğan, 2017:218). AK Parti'nin bu konuda ortaya koyduğu yerleşme, sivilleşme ve demokratikleşme adımları ile özellikle Kemalist milliyetçi çizginin ötesine taşan adımlar atması milliyetçiler tarafından “vatanı satmak” şeklinde algılanmıştır/adlandırılmıştır (Tezcan ve Aras, 2015:10-14). AK Parti'nin “özellikle Kürtlere sağladığı haklara karşın terörün sonlandırılmaması, yerleşme çerçevesinde yapılan demokratik kanuni düzenlemelere rağmen belediyelerin kendi bünyesinde teröre destek veren mekanizmalar yaratmaya devam etmesi ve sivilleşme çerçevesinde demokratik düzenlemeler yapılmasına karşın ortaya üniter yapıyı bozucu davranışlar çıkması” sonucunda (Şener, 2020; Avrupa'dan PKK ve FETÖ'ye 'ayrıcalıklı muamele', 2016, Turan, 2022:272-273, 278-281; Fedai, 2015:163-164; Öçal, 2015:249-280) bu kez AK Parti pragmatist bir çerçevede hareket ederek yeni bir dönüşüm ortaya koymuş ve bu yeni dönüşümü milliyetçilik ve popülizm araçlarıyla sunarak ülkenin bekası için bu dönüşümü yapmak lazım geldiğine atıfla (Tezcan ve Aras, 2015:16; Kaya, 2013; Tezcan ve Aras, 2015:10-14, 21; 50 yıl kapıda bekletilen başka bir ülke yok, 2010; Şangay Beşlisi'ne alın AB'yi unutalım, 2013; Çözüm süreci fetret devrini yok edecek, 2013; Erdoğan: Böyle bir Avrupa Birliği Parlamentosu'nu tanımıyorum, 2013; Saraçoğlu, 2017; Erdoğan, 2015:38-39; Kantarcıoğlu, 2015:244) meşruluğunu temin ederek milliyetçi kesimi memnun etmeyi amaçlamıştır/başarmıştır. Bu memnuniyetin ve dönüşümün ileri aşaması ise “müzakere masasından kalkılarak terörle yeniden mücadeleye başlanması, MHP ile ittifak yapılması ve yerleşmenin zıddı bir şekilde merkezleşmenin temsil edildiği başkanlık sisteminin getirilmesi” olmuştur (Bekar, 2018; Elekdağ, 2009; Zeyrek, 2021). Milliyetçilik halkın/milletin güvenliğini önemseyen bir ideolojidir. Bu sebeple halkın/milletin korunması için anti-demokratik bir yönelişi haklı görebilmektedir (Erdoğan, 1999:95-96). Bu bağlamda “AK Parti ile MHP” ittifakının başkanlık sistemi çerçevesinde ortaya koyduğu dönüşümü “devletin bekası”na dayanan bir söylemle halka sunarak meşruluk kazanmaya çalıştıkları ve bu düzenleme ile “hızlı kararlar alınmasının istikrar getireceği ve ekonominin ileri götürüleceği” telkinleri verilerek bir popülist halk yararcılığı sergilemiş (Doğan, 2018; Bedir, 2021; Erdoğan: Türk tipi başkanlık sistemini devreye sokalım, 2016) oldukları görülmektedir. Bununla birlikte 2021 Kasım itibariyle fiyatlardaki artış bağlamında ortaya çıkan enflasyonist baskı ve hatta 2022 yılı içerisinde yaşanmaya başlanan stagflasyon durumunun “dış gerekçeler ve içeride aç gözlü bir kesim tarafından yaratılıyor olduğu” (Sönmez, 2022; Ünker, 2022; Başkan Erdoğan'dan ekonomi mesajı, 2022) şeklindeki milliyetçi duyguları önceleyen popülist söylemin “başkanlık sisteminin getirilmesi ile tüm sorunların çözüleceği ve ülkenin beka probleminin giderileceği” şeklindeki popülist söylemle çeliştiği dikkatleri çekmektedir. Dolayısıyla iktidarın ilk yıllarında sorunların çözümünü “AB'ye girmek ve demokratikleşmede arayan” AK Parti'nin böyle bir politika adımı ile esasında pragmatist amaçla “ekonomi üzerindeki küresel baskıyı azaltmakla birlikte yatırım ve sıcak parayı çekmek, vesayet karşısında meşruluğunu güçlendirmek, Kürt seçmenin oylarını temin etmek, mahalli idarelerde daha çok belediyeyi kazanmış olmakla yetkileri

yerleşme ile kendisine aktararak ve bunu kullanarak halkın gözünde olumlu imaj yaratmak” gibi hedeflere yöneldiği anlaşılabilmektedir. Çünkü devam eden süreçte “terör eylemlerinin artması, iktidar olmanın yanında muktedir oluşun da gelmesi ve ekonomide ortaya çıkan sorunlara ilişkin meşru bir dayanak bulunmaması” anlamında bu kez “pragmatist bir yöneliş” ve “beka kaygısı milliyetçiliği söylemi” ile yerleşmeden merkezileşmeye doğru bir kayış söz konusu olmuştur.

AK Parti, iktidarının ilk yıllarında AB’ye yönelişle birlikte ekonomi anlamında gelişmeyi önemseyerek IMF programı çerçevesinde hareket etse de süreç içerisinde müttefiklerden beklediği özveriyi görememiş (Kıbrıs ve Kuzey Irak gibi konularda) ve özellikle sınır güvenliği ile terör saldırıları konusunda müttefikleri tarafından yalnız bırakılmıştır. AB’nin ayrımcı davranışlarına ilaveten özellikle hava savunması (S-400) konusundaki ihtiyaca binaen gerekli desteğin görülememesi ve F-35 Uçağı konusu gibi meselelerde AK Parti hükümetinin umduğunu bulamaması (Türkiye Obama Döneminde Patriot’u neden alamadı?, 2019; Çağaptay, 2019) AK Parti pragmatizmini harekete geçirmiş ve hem dış politika ve güvenlik konusunda farklı yönelişler ortaya konulacağına dair (Şangay beşlisine dâhil olmak gibi) bir söylem (Erdoğan’dan Putin’e, 2012; Karacan, 2016) ortaya konularak milliyetçi perspektiften “mevcut ittifakları halkın gözünden düşürerek” alternatifleri meşru hale getiren bir popülist tutum sergilenmiş hem de bu süreçte yerli ve milli olunarak dışarıya muhtaç olunmaması konusunda (Alyanak vd., 2019; Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yerli ve milli bir ekonomi hedefliyoruz!, 2021; AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002:66) halkın gözünde bir milliyetçi yöneliş algısı çizilmiştir. Bu konuda 2015 sonrası süreçte yerleşme ve millileşmenin her alana yayılması ve milletvekillerinin dahi yerli ve milli olanlarının meclise gönderilmesi konusunda (Altun, 2016; Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan “yerli ve milli” açıklaması, 2015) bir popülist yönelişle CHP ve HDP tarzı partilerin iç düşman olarak gösterilmesi (Altun, 2018; Erdoğan’dan CHP’ye sert sözler, 2021; Yıldırım, 2018) yönünde bir milliyetçi bakış sergilenmiştir. Ancak bu yerli ve milliliğin her alana yayıldığı bir atmosferde bu söylemin çizgisinden çıkan adımlar atıldığı da gözlenmektedir. Örneğin bu hususta “özelleştirme ve borçlanma artışının sürdüğü” ve böylece “dış bağımlılığın artırılarak” yerli ve milli olma duruşuna ters (Yalçın, 2018; Özelleştirme nedir?, 2018; Akyüz, 2018; AKP’den büyük bir borçlanma daha, 2019), ekonomik çıkar temelli bir pragmatizmin sergilendiği görülmektedir. Dolayısıyla diğer yandan yatırımların gelmesi ve istihdamın artması adına bu tezat yönelişin olduğuna yönelik (AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002:40-42; Tuncer, 2019; AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, 2018:166-167; Erdoğan: “Erdemir için tek yol özelleştirme”, 2005) popülist söylemin sürdüğü ve milliyetçiliğin ve milleti sevmenin bu olduğu telkin edilmiştir.

AK Parti pragmatizminin ve popülizminin milliyetçi çerçevede geliştiği diğer bir mesele dış politika meselesidir. AK Parti, iktidarının ilk yıllarında “vesayetın müsaadesi ve BOP eş

başkanlığının vazifelendirmesi çerçevesinde” özellikle komşularla ve İslam devletleri ile iyi ilişkiler geliştirmiştir (Güder ve Mercan, 2012:75-78; Babacan, 2020:12). Bu konuda dış ilişkilerde 2009 yılı itibariyle Yeni Osmanlı atfının güçlendirildiği (Güder ve Mercan, 2012:2-74; Türk, 2014:42) ve yine aynı yıllar itibariyle dış politika yöntem ve araçlarının geliştirildiği (Ekşi, 2018:239-244; Alemdar, 2020) dikkat çekmektedir. Bu çeşitlenmenin arka planında AB’ye ve ABD’ye alternatif üretmeyi hedefleyen bir pragmatist bakış yer almıştır. Bu hususta AK Parti’nin pragmatist çerçevede dönüşümler sergilediği görülmektedir. Örneğin AK Parti BOP sürecini ABD ile birlikte yürütmesine rağmen özellikle “Arap Baharı” sonrası şartlarda Orta Doğu konusundaki politikalar her iki ülke (Türkiye ve ABD) için büyük oranda birbirinden farklı işlemeye başlamıştır (Efegil, 2016:52-55; Çakır, 2017). ABD bu süreçte amaç dışına saparak demokrasi beklentisinden taviz verirken AK Parti ortaya koyduğu pragmatist dönüşümlerde, “Osmanlı geçmişine, bölge ülkeleri ile dinsel, kültürel, akrabalığa bağlı dostluk ilişkilerine atıf yaparak” mazlum olanların ardında durulmasına dönük Yeni Osmanlıcı bir popülist duruş sergilemiş ve bu ülkelerde demokrasinin işletilmesini arzu etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye halkının bu konuda küçük düşünmemesi gerektiği ve Osmanlı’nın devamı olarak bölgeye sahip çıkmak zorunda olduğuna dair (Pusane, 2017:47-48; Çınar, 2019:75; Bölükbaşı, 2016:174; Uzunçayır, 2013:210-211; Bingöl ve Akgün, 2005:6; Öztan, 2013:1) bir Yeni Osmanlıcı muhafazakâr milliyetçi söylem telkin edilmiştir. Libya halkının korunması konusunda (Ankara’da kritik zirve!, 2020) ve Suriye halkının Türkiye’de muhafaza edilmesi sürecinde (Babacan, 2020) ortaya konulan popülizmle muhafazakâr milliyetçi bir sunum gerçekleştirilmiştir. Hatta bu davranış sonucunda iç ve dış düşmanların Türkiye’ye daha güçlü saldırdıkları ifade edilerek (Altun, 2021) bu konudaki kayıplara katlanılması gerektiği¹⁰ “milliyetçilik çerçevesinde” gelişen bir popülizmle işaret edilmiştir. Dolayısıyla AK Parti pragmatizmi, 2011 yılındaki Libya müdahalesinde ABD ve NATO’nun yanında olmayı gerekli görürken ve halk üzerinde bu yönde bir popülizm icra edilirken (Talan, 2020; Kardaş, 2010:371-372) Arap Baharı sonrası ve özellikle 2015 sonrası süreçte “Libya ile enerji anlaşmaları yapıp Türkiye ekonomisini güçlendirmeyi amaçlayan” bir pragmatizm işletilmiştir. Bu konuda ayrıca ABD’nin PKK/PYD’ye destek verdiği belirtilerek sınır ötesi harekâtlara dönük milliyetçi duyguları harekete geçiren ve Libya’nın İslam ülkesi olması ile Osmanlı’dan kalan bir emanet olduğuna ve terörden korunması gerektiğine dönük İslami/muhafazakâr milliyetçi duyguları harekete geçirerek bir popülizm işletilmek istenmiştir. (Canikli ve Yıldırım, 2017; Ankara’da kritik zirve!, 2020; Erdoğan’dan Libya açıklaması, 2020; Libya’da kim kiminle savaşıyor?, 2020).

¹⁰ Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “Tüm dünyanın gözü üzerimizde. Niye bu kadar saldırıyorlar? ‘Çılgın Türkler geliyor’ diyorlar. (...) İnsanlığın bir kısmının değil, tamamının barışa ve huzura kavuşması için medeniyetimizi yeniden sahlandırmak mecburiyetindeyiz” şeklindeki sözü buna örnek teşkil etmektedir (Büyükkakin, 2021).

Pragmatizm ve popülizm okuması yapılması ve bunun milliyetçilikle ilişkilendirilmesi hususunda, AK Parti'nin söylemlerine yönelik bir incelemenin de yapılması ayrıca önemlidir. Erdoğan, iktidarının ilk yıllarında milliyetçiliğinin kırmızı çizgilerini, “etnik, dinsel ve bölgesel milliyetçiliğe karşı durmak” şeklinde belirtmiş ve “biz her türlü milliyetçiliği, ayaklarının altına almış bir iktidarız, kuru milliyetçilik yok” ifadesini kullanmıştır (Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Mardin Midyat Toplu Açılış, 2013). Ancak milliyetçiliğin AK Parti için daima önemli olduğu, birçok konuşmadan/söylemden anlaşılmaktadır. Bu hususta Adana’da yaptığı halka hitabında Erdoğan, “slogan milliyetçiliğine ve kafatası milliyetçiliğine karşı olduklarını” ve milliyetçiliğin “hizmet üretmekle ve milletin itibarını yükseltmekle” olacağını belirtmiştir. Erdoğan burada, “Türkiye’nin itibarını koruyamadan, yolsuzluk yaparak, ülkeyi enflasyon, işsizlik ve faize mahkûm edip yan gelip yatarak milliyetçi olunamayacağını” ifade etmiştir (“Erdoğan: ‘Doğruyum, Çalışkanım’ Dediler Yan Gelip Yattılar”, 2013:1). Midyat Toplu Açılış Töreni’ndeki konuşmasında “ekonomiyi geliştirmeyi ve mazluma destek vermeyi” vatan sevgisine dâhil ederek milliyetçiliği vatanseverliğe denk gören bir anlayışı benimsediğini göstermiştir (Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Mardin Midyat Toplu Açılış, 2013). Sakarya İl Kongresi’ndeki konuşmasında ise benzer şekilde vatanseverliğin millete hizmetle olacağını ifade etmiştir. Buna ilaveten “asıl milliyetçiliğin nezaket ve zarafet olduğunu, ortaya bir fikir, bir görüş, bir düşünce koyabilmek olduğunu, bilmediğini öğrenmek olduğunu, sorunları suhuletle ve konuşarak çözmek olduğunu” belirtmiştir. Erdoğan buna ilaveten “milletin meselelerini kendi meselesi görüp kendi meselesi gibi çözüm üretmeyenlerin milliyetçi olamayacağını” ifade ederek Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) belediyelerini örnek göstermiş ve kendilerinin ülkede bölge ayrımı yapmadan hizmet ürettiklerini belirtmiştir. Bahsi geçen değerlendirmelerde, milletin çıkarını birlik olmaya bağlayan ve bunun aksini yapanları “ayrıştıran ve zararlı (hain, hırsız, bölücü)” kabul eden bir popülist yaklaşım vardır ki aynı konuşmada Erdoğan bunu, “BDP’nin Kürt’lerin sorununu çözmeye değil vesayetine talip olmaya geldiklerini belirterek ve BDP’nin ayrım yaptığını işaret ederek” göstermektedir (Erdoğan MHP ve BDP’ye Sert Çıktı, 2012:1). Bu konuda Erdoğan’ın “millet” kavramına yüklediği anlama bakarak da milliyetçiliğe bakışını anlamak mümkündür. Erdoğan milleti var eden unsurlar içerisinde “muhafazakârlık ve İslam”ı önemsemektedir (“Erdoğan: Babama Laz mıyız Türk müyüz Diye Sordum”, 2016). Ayrıca “her etnik unsurun kendi etnik unsuruyla iftihar edebileceğini belirterek” ırkçılığa karşı olduğunu (Küçük, 2018) ve etnik bir milliyetçi bakışı kabul etmediğini göstermektedir. Ayrıca “millet”e “ortak tarih, kültür ve gelecek” temelinde göndermeler yaptığı da görülmektedir. Dolayısıyla millet anlayışını vatandaşlık boyutu ile değerlendirdiği belirtilmelidir (Öztaş, 2013:1; “Erdoğan: Benim İçin Affedersin ‘Ermeni’ Dediler”, 2014:1; Yesevi, 2018:266). Bu söylemlerle karşısına -milliyetçiliğin de başvurduğu gibi- “öteki”ni koyarak AK Parti’nin birleştiren bir bakış benimsediğini göstermeye dönük olarak “milliyetçiliğe karşı olduğunu belirtse de milliyetçiliği çokça işleten” bir popülizm

sergilemektedir. Bu konuya/söylemlere pragmatizm penceresinden bakıldığında ise AK Parti'nin birleştiren bu tavrıyla hem muhafazakâr demokrattığı işler hale getirerek “hepsini yakala partilerinin yaklaşımı” gibi oy potansiyelini artırmayı, hem de Türk siyasi hayatında yıllarca çözülemeyen çatışmaların çözümünü kolaylaştırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Semboller ve simgelerin de milliyetçilik açısından önemli olduğu ve bununla birlikte pragmatizm ve popülizmin işletilmesinde kullanıldığı unutulmamalıdır. Erdoğan, milleti bir arada tutan unsurlar olarak, “İslam ve ortak geçmiş” üzerinde durmaktadır. Bu hususta Çanakkale Savaşı'nın Erdoğan'ın milliyetçilik anlayışını aktarmada sembolik bir öneme sahip olduğu açıktır. Burada Osmanlı bünyesinde Türk, Kürt, Arap birlikteliği dile getirilerek ve tarihi vurgunun sembolleştirilmesi öncelenecek Yeni Osmanlıcı bir milliyetçiliğe ışık tutulmuştur (Danzikyan, 2013:1). Ayrıca Erdoğan'ın milli kimliği inşa ederken bir yandan “İslam'ı, ortak geçmişi ve Çanakkale simgesini” kullanırken diğer yandan milliyetçilikte önemli bir yeri olan “öteki” olana dair “içeride”ki düşmanı¹¹ işaret etmesi milliyetçiliği popülist manada kullanması açısından önemlidir. Dolayısıyla “Değerli kardeşlerim, işte bunun için diyoruz ki bir olacağız, iri olacağız, diri olacağız, kardeş olacağız, hep birlikte Türkiye olacağız. Bunun başka çıkışı yok” (Yesevi, 2018:272) şeklindeki söylemlerle düşmana dikkat çekip halkı bir olmaya çağırması ile milliyetçilik ve popülizmi harmanladığı görülmektedir.

Öte yandan Erdoğan'ın ülke içindeki söylemlerine “vatandaş temelli bir şekilde yansıyan milliyetçilik anlayışının”, dışa dair söylemlerinde “teritoryal bir duruşu aşan ibareleri olması” dikkat çekmektedir. Erdoğan'ın dış politikaya yansıyan “millet” anlayışının “Yeni Osmanlıcı bir muhafazakâr milliyetçilik” çerçevesinde tezahür ettiği ve bu anlayışın “İslam”a bağlı olan toplumları milletten kabul etme şeklinde Osmanlı'dakine benzer işlediği görülmektedir. Ancak zaman zaman bu sahiplenmenin İslam milleti olmayı da aştığı ve bu konuda bir dünya liderliğini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu hususta Dünya'nın her alanına yayılan iyilik faaliyetleri ile “Dünya'da Türkler hakkında olumlu bir izlenim yaratmayı amaçladığı” söylenebilir. Bu bağlamda AK Parti'nin, “yumuşak güç kullanması” ve “Yeni Osmanlıcı bir bakışla” Türklerin gücünü dışarıya yansıtmaya çalışması dikkat çeken ve bünyesinde pragmatizm barındıran meselelerdir (Bölükbaşı, 2016:174). Bu konuda Erdoğan'ın ayrıca ortaya koyduğu politikalar üzerinde popülizmi işleterek milliyetçi olduğunu ifade eden partilere ders verir nitelikte söylemler ortaya koyması milliyetçiliği araçsallaştırması anlamında önemlidir. Bu konuda “AK Parti'nin vatansever olamayacağını belirten milliyetçi partilere (MHP ile BDP'ye)” karşı Erdoğan'ın, AK Parti'nin “Karakum'da Orhun

---

¹¹ Bu konuda “iç düşman” a atıfla, (1) 2017'de düzenlenen Adalet yürüyüşünde “Kılıçdaroğlu ve onun kol kola dolaştığı kişilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bölmeye çalıştıklarını ve orada devlet kurmayı hedeflediklerini” bildirmesi ve (2) “Kılıçdaroğlu'nun Hakkari'de bir tane olsun Türk bayrağı dalgalandıramadığını” ifade etmesi örnek gösterilebilir (Yesevi, 2018:272).

Anıtları'na kadar 42 kilometre asfalt yol yaptığını, dünyanın her yerinde ecdadın eserlerine restorasyonlar yaparak sahip çıktığını ve ayrıca ecdadın olduğu her yerde AK Parti'nin de olduğunu" belirterek (Erdoğan MHP ve BDP'ye Sert Çıktı, 2012:1) "madem milliyetçiydiniz neden siz yapmadınız" şeklinde cevap vermesi halkın gözünde muhalefetin söylemlerini basitleştiren ve AK Parti'yi halkın gözünde vatanseverleştiren popülist bir yansımadır. Elbette yapılan yardımlar sadece Türk devletlerinin olduğu alanla sınırlı değildir. Bu konuda "Filistin Nablus'ta Sultan Abdülhamid'in yaptırdığı saat kulesinin restore edilmesi, Zigetvar'da Kanuni Sultan Süleyman'ın iç organlarının gömüldüğü türbenin restorasyonu, Azerbaycan'da, Bosna Hersek'te, Gazze'de, Somali'de, Sudan'da, Pakistan'da, Etiyopya, Nijer'de tarıma ve hayvancılığa yapılan destekler, ABD'de Oregon'da 5 bin kişiye su temin edecek depo ve tesisatın kurulması sonucu Kızılderililere su temin edilmesi" şeklinde, "söylemlerle birçok örnek gösterilmesi", uygulamaya yansıyan milliyetçiliği göstermesi ve popülizmin işletilmesi açısından önemlidir (Bölükbaşı, 2016:174). Dolayısıyla AK Parti diğer bazı politikalarında yaptığı hatalarda, bahsi geçen bu faaliyetlere atıf yapıp milliyetçiliği araçsallaştırarak bir popülizm işletmek suretiyle meşruluğunu yeniden sağlayabilmektedir.

Bununla birlikte bahsi geçen tarihi eserlerin tarihi süreçte varlığını sürdürmesi ve korunması milliyetçilik açısından çok önemlidir. Çünkü milletlerin devamını ve dayanışmasını artırmasını sağlayan sembollere/simgelere ihtiyacı bulunmaktadır (Vincent, 2006:43). Semboller soyut bir topluluğun devam edegelmesine yardımcı olmaktadır (Smith, 2009:127). AK Parti'nin bu tür eserleri yaşatmaya verdiği önem onun milliyetçiliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu eserlerin yapılmış olmasının iç ve dış dünyaya verdiği mesajlar "köklü bir tarih ve güçlü bir devlet imajı oluşturulması açısından" pragmatist anlamda değerlendirilmelidir. Bu tür eserlere atıf yapılarak ülke içinde güçlü bir birlik temin edildiği gibi dünyaya karşı da bir güçlülük ve köklülük mesajları verilmesiyle düşmanlar karşısında bir caydırıcılık ortaya konulmaktadır. Diğer yandan bu denli kapsamlı ve Türkiye'yi büyük devlet yapan faaliyetler yapılması nedeniyle AK Parti'ye saldırılar yapıldığı belirtilerek bu nedenle ortaya çıkan ekonomik kayıplara milletin selameti için tahammül edilmesi gerektiği konusunda bir popülizm ortaya konulmaktadır.

Semboller/simgeler konusunda TRT dizilerinin ve kurumlarda kullanılan işaretler ile renklerin de önemli bir inceleme alanı olduğu unutulmamalıdır. Bu simgelerle zaman zaman pragmatizmin bir gereği olarak neo-liberal politikaların devamı konusunda eylem ve söylemin sürdürülmesi söz konusu olsa da (Ertuğrul, 2013:526, 531-532, 549, 552; Demirelli, 2014:41; Tuncer, 2019) özellikle 2009 sonrası süreçte Yeni Osmanlıcı muhafazakâr bir milliyetçiliğin halka daha çok yansıtılması dikkat çekmiştir (Nuroğlu, 2013:1; Kaya ve İnce, 2018:13-15; Öztürk ve Atik, 2016:78-79; Ökmen ve Göksu, 2019: 267-269, 275; Erol, 2019:175-176). AK Parti döneminde, dışarıya karşı güçlü devlet imajı verilmesi için sembollerde dönüşümler ortaya konulmaktadır. Bu konuda mecliste ve

Cumhurbaşkanlığında turkuaz rengi ve Selçuklu simgelerinin kullanılması ile birlikte törenlerde atlı birlikler ve 16 Türk devletini simgeleyen askerlerin kullanılması (Meclis tören polislerine turkuaz üniforma, 2017; Çetin, 2015) Türklerin köklülüğü mesajlarını vermek açısından önemlidir. Burada kullanılan etnik milliyetçi simge ve sembollerin pragmatizm amaçlı olduğu anlaşılabilir. Çünkü diğer yandan İstanbul'daki bazı eserlerin işlevinin değiştirilmesi, restorasyonu ve yeniden inşası ile bu konuda Türk halkının Osmanlı'nın devamı olduğu mesajı verilerek (Koyuncu, 2014:94-95, 99-109; Hıdır, 2020) bir pragmatizm ve meşruluk beklentisi sergilenmektedir. Bu hususta Ayasofya'nın ibadete açılması ile fethin sembolü olduğu ve böylece Türklerin İslam'ın lideri olduğu mesajları verilmesinin yanısıra dünyada düşmanlarımızın bu denli fazla olmasının ve kayıplar yaşamamızın nedeni de buna bağlanarak bir popülizm ortaya konulmaktadır (Ayasofya: Danıştay karar verdi, 2020; Hıdır, 2020; T.C. İstanbul Valiliği, 2019). Hâlbuki iktidarın ilk yıllarında pragmatist bir yaklaşımla, İstanbul'un "Osmanlıya ve Türklere değil" dünyaya mal edildiği ve İstanbul'a küresel bir şehir olarak bakılarak, şehir hakkında liberal çok-kültürcü bir hoşgörü ortaya konurken sonrasında bu şehrin İslam'ın şehri ve vazgeçilmez Türk toprağı olarak sergilenmesine dönük muhafazakâr ve etnik milliyetçi bir eylem ve popülizm sergilenmiştir (Koyuncu, 2014:80-93). Özellikle TRT dizileri (Diriliş Ertuğrul Efsane Sözcükler, 2019) ile iç ve dış dünyaya popülist mesajlar verilerek bir nevi yumuşak güç sergilenmekte ve böylece Türklere ve Müslümanlara karşı olan olumsuz algı kaldırılmak istenmektedir. Bu durum yumuşak güç maliyetlerinin düşürülmesi, dış politikada Türkiye'nin elini güçlendirmesi ve Müslümanların Türklerin liderliğini benimsemeyerek umudun Türklerde olduğunu görmesi açısından pragmatizmin işletilmesi anlamında önemlidir.

Burada ayrıca AK Parti'nin ilk dönemlerindeki milliyetçiliği dillendirişi ile son dönemlerindeki durumun farklı olduğunu "partinin pragmatizmini göstermek açısından" belirtmek gerekmektedir. Öyle ki iktidarın ilk dönemlerinde Kürt seçmenle ve HDP ile daha içli dışlı olup (Haluk Koç: 'AK Parti ile HDP Arasında İttifak Kuruldu', 2015) MHP seçmeni tarafından düşmanlaştırılmış bir siyaset anlayışından 2015 sonrası süreçte MHP ile yakınlaşan ve HDP/BDP çizgisindeki bir duruşu teröristlik olarak ifade edip Kürt seçmenden beklediği desteği çok fazla bulamayan bir AK Parti şeklinde bir dönüşüm yaşanmıştır (AKP artık MHP çizgisine geldi, 2017; Eroğlu, 2022; Temelli, 2019). Ayrıca ilk dönemlerinde, "daha liberal demokrat bir çizgide bulunulması, vesayetin güçlü konumu ve AB'ye girme gayretlerinin sürmesi" AK Parti'nin milliyetçilikle içli dışlı bir söylem ve eylem ortaya koymasını engellemiştir. O vakitler pragmatizmin gereği olan politikalar işletilmiş ve millete hizmet etmenin milliyetçilik olabileceğine dair bir popülizm sergilenmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda "vesayetin güç yitirmeye başlayışı paralelinde AK Parti'nin muktedir olmaya başlaması, AB'nin ikiyüzlü politikalar ile Türkiye'yi özellikle Kıbrıs konusunda zor durumda bırakması, terör konusunda ciddi bir ateşkesin sağlanamayışı, ülke dışında özellikle çevre ülkelerde ve Arap coğrafyasında yaşanan değişim ile birlikte bu süreçte Türkiye'nin askeri koruma anlamında ciddi bir

teminat sağlayamaması ve bu konudaki yaptırımlarla birlikte kısıtlamalarla karşılaşılması (Turan, 2022:169-579) AK Parti'nin milliyetçiliğindeki duruşunu, söylemini ve fiilini değişime zorlamıştır. Buna paralel bir şekilde, milliyetçiliği “milletle hizmet etme” şeklinde benimseyen AK Parti, milliyetçiliği “beka kaygısına” dayandırmak suretiyle, söylemini buna uygun bir popülizmi sergileyecek şekilde dönüştürmüştür. Burada AK Parti'nin, “pragmatizmi işletmeye müsait muhafazakâr demokratiğinin kendisini gösterdiğini ve bu konuda değişimini kolaylaştırdığını” belirtmek mümkündür. Dolayısıyla 2013 sonrası süreçte “ülkenin doğusunda ve sınır dışında terör faaliyetlerinin artması, yaşanan Gezi Parkı Eylemleri, Hendek Olayları ve son olarak FETÖ darbe girişimi” sonrasında “beka kaygısı” anlayışı çerçevesinde milliyetçilik artmaya devam ettiği gibi bu konuda halkın buna desteğini sağlamak adına -özellikle muhalefete karşı- popülist söylemler artırılmış ve pragmatist politika dönüşümleri ortaya konulmuştur (Danzikyan, 2018; Duran, 2017; Duran, 2020; Baydar, 2017; Laleoğlu, 2020).

Yukarıda başka bir konu ile ilişkili olarak kısaca temas edilse de AK Parti pragmatizmini görebileceğimiz diğer bir örnek mesele Erdoğan'ın Türkiye'nin teritoryal sınırları içindeki “millet” anlayışı ile Orta Asya'da ve Orta Doğu'da gördüğü “millet” anlayışının farklı olmasıdır. Bu anlamda Erdoğan için “millet”in tanımının pragmatizm çerçevesinde değişen bir pozisyonda olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Erdoğan, “Anadolu'nun tarihine, kültürüne ehemmiyet vererek burada inşa edilen Selçuklu, Osmanlı ve öncesi başka dinlere mensup eserlere önem vermekte ve böylece Anadolu'da ortak kültürü benimseyen bir yaklaşımla din, dil, etnisite, kültür ayrımı yapmaksızın insanları vatandaşlık temelinde millet mensubu sayan teritoryal bir milliyetçilik ortaya koymaktadır. Ancak diğer yandan bilhassa 2009'dan sonraki süreçte artan bir şekilde Yeni Osmanlıcı bir millet anlayışı üzerinde durarak eski Osmanlı topraklarında yaşamakta olan insanları daha çok “İslamî temelde bir millet” olarak tanımaya eğilmesi ile dış politika bakışında millet anlayışının kapsamını genişletmeyi tercih etmektedir. Bununla birlikte Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin AK Parti dönemindeki artışı paralelinde din ayrımı yapmaksızın Müslüman olmayan Macarları da bu birlikteliğe dâhil ederek Türk Keneşi'nin güçlenmesini istemiş ve Dünya Türk İş Konseyi Bakü Buluşması (14 Ekim 2019) esnasında yaptığı konuşmada “soydaş bağına esas alan bir millet bakışı” ile Türklerin “300 milyonluk çok büyük bir aile” olduğunu ve “6 devletin tek millet sayıldığını” ifade etmesi dikkat çekmektedir (Erdoğan Büyük (TURAN) Birliğini Kuruyor, 2019). Şen (2015:167) bu konuda AK Parti'nin oluşturmaya çalıştığı “ulusal-kimliği” daha ziyade algı ve söylem temelinde gerçekleştiğini belirterek gerçekleşen pragmatizme ve kullanılan popülizme işaret etmektedir. Bu hususta bazen İslam'ı temel alan bir milliyetçilik icra edilerek Osmanlı'ya atıf yapılırken bazen sadece teritoryal kültürü esas alarak Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilikle baş başa kalınmakta ve bazen de soydaşların etnik anlamda içine alındığı alanda milliyetçilik dışı vurulmaktadır. Dolayısıyla günün koşullarına göre çeşitlenen milliyetçi bakış açılarındaki dışa yansıyan politikalar temelinde

pragmatizm işletilirken ya da pragmatist çerçevede ortaya konulan politikalara “popülizm” çeşitli milliyetçi sunumlarla katkı ve meşruluk sağlarken AK Parti değişen dünyaya ayak uydurmayı sürdürmektedir.

5.Sonuç ve Değerlendirme

Pragmatizm, popülizm ve milliyetçilik kavramlarının günümüz siyaset anlayışında birbirlerine etki ettikleri AK Parti örneği üzerinden yapılan bu çalışmada görülmektedir. Burada değerlendirilen örnekler milliyetçiliğin çok fonksiyonlu yapısının pragmatizm ve popülizm çerçevesinde işler hale geldiğini göstermiştir. Bu anlamda “milliyetçiliğin” (1)“hizmetlerin siyasi iktidarca anlatılması konusunda, diğer partilerin milliyetçiliğinin kabul edilebilir olmadığı izahında, Osmanlı’dan geriye kalan eserlerin ve toplumların sahiplenilmesinde, mazlumların korunmasında, Türklerin köklü tarihinden faydalanılmasında”, (2)“ ‘yerlilik-millilik’, ‘tek millet, tek millet, tek vatan, tek devlet’, ‘bir olacağız iri olacağız diri olacağız hep birlikte Türkiye olacağız’ gibi söylemlerde”, (3)“İslam, din, beka kaygısı temelindeki değerlendirmelerde” “muhafazakârlığın ya da muhafazakâr demokratlığın içine yedirilerek” sunulduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle AK Parti’nin tercih ettiği “muhafazakâr demokratlık” şeklinde isimlendirilen ve yıllardır tartışılan ideolojisi, hem içeriğinde çeşitli tipolojik versiyonlarıyla uygulanan bir milliyetçilik taşımaktadır hem de milliyetçiliği pragmatizm ve popülizm çerçevesinde işletilme olanağı sunmaktadır.

AK Parti tipik bir merkez sağ parti olmasının bir yansıması olarak ve özellikle dünyadaki birçok liderin yaptığı gibi pragmatizmi tüm politikalarında önemseyen bir görünüş sergilemektedir. AK Parti iktidarının pragmatizminin ve popülizminin şekillenişinde ilk yıllarında “vesayet unsurları, seçmen beklentileri, ABD, BOP, AB ve IMF ile ülke ekonomisi” etkili olurken sonraki süreçte “ülke dışında işletilen Yeni Osmanlıcı bakış açısı, Arap Baharı ve ülke içinde yaşanan Gezi Eylemleri, Hendek Olayları, FETÖ darbe girişimi” gibi bir takım sıkıntılı unsurlar karşısında yaşanan beka kaygısı ve ekonomik kaideler etkili olmuştur. Dolayısıyla AK Parti, pragmatizmi işletme sürecinde, “milliyetçi söylem ve eylemleri” ve elbette ki “popülizmi” daima araçsallaştırarak “pragmatist politika dönüşümlerindeki haklılığını ve halkın gözündeki meşruluğunu temin etmek için” kullanmıştır.

Dünyadaki dönüşüm her şeyi olduğu gibi bir siyasi partinin mevcut politikalara bakışını da etkilemektedir. Ancak köklü değişimler ortaya konulmasının halk nezdinde her zaman meşru kabul edilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda AK Parti Türkiye’nin alışık olmadığı ya da garip karşıladığı pragmatist temelli dönüşümleri gerçekleştirmek için ortaya koyduğu politikalara karşı, “muhalefetin tepkisini kırmak ve partisinin meşruluğunu sürdürmek” için çeşitli tipolojileri ile milliyetçiliği ve ayrıca popülizmi kullanmıştır. Bu konuda pragmatist çerçevede önemli olan ve Türkiye’nin idari sistem ve örgütlenmesinin değişmesi anlamını taşıyan başkanlık sistemi, beka kaygısı çerçevesinde işletilen popülizmle getirilebilmiştir. Türkiye’de idari ve anayasal sistemin değiştirilmesinde önemli

bir araç olan referandumlara hazırlık evrelerinde kullanılan popülist söylemler AK Parti'yi iktidarda muktedir hale getirmiştir. Bu süreçte milliyetçiliğin işletilmesi ve araçsallaştırılması AK Parti için kolaylaştırıcı olmuştur. Yeni politikaların uygulanması esnasında popülizm ve milliyetçilik çerçevesinde bir “öteki” yaratılmasıyla sağlanan meşruluk ile “pragmatizm temelli politik dönüşümler” sürekli hale getirilmiştir. Özellikle AK Parti için atılan her adımın ve ortaya konulan her politikanın “vatan ve millet meselesi” olarak sunulması bu süreçte yol açıcı olmuştur. Bu konuda son zamanlarda dünyada yaşanan “savaş, terör eylemleri, gıda krizleri” ve Türkiye’de yaşanan “sermaye, enflasyon, cari açık, faiz problemleri”nin Türkiye ekonomisine olumsuz yansımalarında “beka kaygısı” çerçevesinde ortaya konulan popülist söylemin ve bu konuda dışa vurulan “her türlü ideoloji ile dirsek teması kurabilen” milliyetçiliğin AK Parti için nasıl bir kurtarıcı olduğu görülebilmektedir. Dolayısıyla AK Parti'nin değişen koşullara adapte olabilmek ve iktidarını koruyabilmek için bu araçlara bağlılığı/mecburiyeti sürecek gözükmektedir.

Kaynakça

- AB olmazsa, Ankara kriteri der geçeriz, (2005, 3 Eylül). *CNN Türk*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.cnnturk.com/2005/dunya/09/03/ab.olmazsa.ankara.kriteri.der.geceriz/122622.0/index.html> sayfasından erişilmiştir.
- AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, (2002, 11 Şubat). TBMM Kütüphanesi.
- AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi (2018). Güçlü Meclis Güçlü Hükümet Güçlü Türkiye (Yaparsa Yine AK Parti Yapar).
- AK Parti Seçim Beyannamesi (2002). Herşey Türkiye İçin 2002 Seçim Beyannamesi
- AK Parti Seçim Beyannamesi (2007, Haziran) Güven ve İstikrar İçinde Durmak Yok Yola Devam, Nice AK Yıllara.
- AK Parti Seçim Beyannamesi (2011, 12 Haziran) Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, Türkiye Hazır Hedef 2023
- AK Parti Seçim Beyannamesi (2015, 7 Haziran) Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, Yeni Türkiye Yolunda Daima Adalet Daima Kalkınma
- AK Parti Seçim Beyannamesi (2015, 1 Kasım) Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, Huzur ve İstikrarla Türkiye'nin Yol Haritası
- ‘AKP artık MHP çizgisine geldi’ (2017, 26 Haziran). *Gazete duvar*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/06/26/akp-artik-mhp-cizgisine-geldi> sayfasından erişilmiştir.
- AKP'den Büyük Bir Borçlanma Daha, Nerde Milli ve Yerli Uygulama? (2019, 13 Mart). *Meridyen haber*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.meridyenhaber.com/ekonomi/akp-den-buyuk-bir-borclanma-daha-nerde-milli-ve-yerli-uygulama-h45814.html> sayfasından erişilmiştir.
- Akdoğan, Y. (2003). *Muhafazakar Demokrasi*, AK Parti, Ankara.
- Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akdoğan, Y. (2017). *Siyasi Liderlik ve Erdoğan*, İstanbul: Turkuaz Kitap.

- Akın, İ. (2018, 18 Eylül). Sayın Valimizin “Gaziler Günü” Mesajı, *T.C. Kırşehir Valiliği*, 20 Haziran 2022 tarihinde <http://www.kirsehir.gov.tr/sayin-valimizin-gaziler-gunu-mesaji> sayfasından erişilmiştir.
- Akıncı, M. (2012). *Türk Muhafazakarlığı-Çok Partili Siyasal Hayatta 12 Eylül’e-*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akyüz, S. (2018, 25 Şubat). Özelleştirme adımı yerli üretimi çökertir, *Aydınlık*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aydinlik.com.tr/haber/ozellestirme-adimi-yerli-uretimi-cokertir-81471> sayfasından erişilmiştir.
- Akyol, T. (2004). Konuşma, *Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu:10-11 Ocak 2004* içinde, (ss.274-280). Ankara: AK Parti Kütüphanesi.
- Alçı, N. (2013, 28 Nisan). Tayyip Erdoğan ve liberalizm, *Milliyet*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nagehan-alcı/tayyip-erdogan-ve-liberalizm-1699562> sayfasından erişilmiştir.
- Alemdar, A. (2020, 8 Mayıs). Uluslararası İlişkilerde ‘Güç’ ve ‘Yumuşak Güç’ Boyutu, *Defence Turk*, 06 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.defenceturk.net/uluslararasi-iliskilerde-guc-ve-yumusak-guc-boyutu> sayfasından erişilmiştir.
- Althusser L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Y. Alp & M. Özışık, Çev.), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altun, F. (2016, 1 Mayıs). Cumhurbaşkanı Erdoğan: □Kriterimiz Yerlilik ve Millilik Olmalı, *SETA*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/cumhurbaskani-erdogan-kriterimiz-yerlilik-ve-millilik-olmalı/> sayfasından erişilmiştir.
- Altun, F. (2017, 20 Mart). Dış Güçlerin Müdahalesi Son Bulacak, *SETA*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/dis-guclerin-mudahalesi-son-bulacak/> sayfasından erişilmiştir.
- Altun, F. (2018, 14 Haziran). CHP-HDP Bloğu Kandil Operasyonuna Neden Karşı?, *SETA*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/chp-hdp-bloğu-kandil-operasyonuna-neden-karsi/> sayfasından erişilmiştir.
- Altun, F. (2021, 21 Mayıs). Altun: İsrail'in hukuk tanımaz tavrının son bulması için ne gerekiyorsa yapacağız, *Kanal D*, 23 Haziran 2022 tarihinde <https://www.kanald.com.tr/koleksiyonlar/habersiz-kalma/altun-israilin-hukuk-tanimaz-tavrının-son-bulması-icin-ne-gerekiyorsa-yapacağız> sayfasından erişilmiştir.
- Alyanak, Ç., Özkan, B., Çat, Z. M., Küçük, E. ve Kara, K. (2019, 29 Eylül). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Her alanda yerli ve milli imkanları en üst seviyeye çıkarmakta kararlıyız, *Anadolu Ajansı*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-her-alanda-yerli-ve-milli-imkanlari-en-ust-seviyeye-cikarmakta-kararliyiz/1597166> sayfasından erişilmiştir.
- Ankara’da kritik zirve! Erdoğan: Libya’yı kan ve gözyaşına boğanları tarih yargılayacaktır, (2020, 4 Haziran). *Sözcü*, 21 Temmuz 2020 tarihinde https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/ankarada-kritik-zirve-erdogan-libyayı-kan-ve-gozyasina-boganlari-tarih-yargilayacaktır-5855847/?gclid=EAIAIqObChMIJJCZjqre6gIVXoQBh1GYgAiEAAAYASAAEgIvPvD_BwE sayfasından erişilmiştir.
- Aslan, A. (2017, 28 Mart). Bakan Arslan, Çukurova Havalimanı İçin Tarih Verdi, *utikad*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/14692/bakan-arslan-cukurova-havalimani-icin-tarih-verdi> sayfasından erişilmiştir.
- Ataay, F. (2008), *Neoliberalizm ve Muhafazakar Demokrasi -2000’li Yıllarda Türkiye’de Siyasal Değişimin Dinamikleri-*, 1. Baskı, Ankara: De Ki Yayınları.

- Atalay, A. ve Adıyaman S. O. (2019, 1 Nisan). Kayyum atanan belediyelerde AK Parti'nin başarısı, *Anadolu Ajansı*, 16 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/politika/kayyum-atanan-belediyelerde-ak-partinin-basarisi/1439023> sayfasından erişilmiştir.
- Atılgan, G. (2014). İdeoloji, *Siyaset Bilimi -Kavramlar-İdeolojiler-Disiplinler Arası İlişkiler* İçinde, (ss.285-298). 4.Baskı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Avrupa'dan PKK ve FETÖ'ye 'ayrıcalıklı muamele' , (2016, 9 Kasım). *Anadolu Ajansı*, 24 Kasım 2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupadan-pkk-ve-fetoye-ayricalikli-muamele/681951> sayfasından erişilmiştir.
- Ayasofya: Danıştay karar verdi, 24 Temmuz'da cami olarak ibadete açılıyor (2020, 10 Temmuz). *BBC NEWS*, 11 Aralık 2021 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53349470> sayfasından erişilmiştir.
- Babacan, M. (2020, 7 Nisan). Teoriden Pratiğe Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Kıyamet Coğrafyasında Denge, Süreklilik ve Değişim, *Uluslararası Politika Akademisi*, 21 Temmuz 2020 tarihinde <http://politikaakademisi.org/2020/04/07/teoriden-pratige-turkiyenin-ortadogu-politikasi-kiyamet-cografyasinda-denge-sureklilik-ve-degisim/> sayfasından erişilmiştir.
- Barış, İ. (2014, Temmuz-Aralık,). Muhafazakar Düşüncenin Temel Değerleri Çerçevesinde AK Parti, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl:11, (41-42), 237-255.
- Başkan Erdoğan'dan ekonomi mesajı: Yeni bir safhaya geçiyoruz, alım gücü eskisinden fazla olacak (2022, 6 Nisan). *Sabah*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2022/04/06/baskan-erdogandan-onemli-aciklamalar> sayfasından erişilmiştir.
- Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Mardin Midyat Toplu Açılış, [Video]. (2013, 17 Şubat). 22 Aralık 2020 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=6IkTDtJ7Mn0> sayfasından erişilmiştir.
- Baydar, O. (2017, 28 Eylül). Kimin beka sorunu? Türkiye'nin mi, Erdoğan'ın mı?, *T24*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://t24.com.tr/yazarlar/oya-baydar/kimin-beka-sorunu-turkiyenin-mi-erdoganin-mi,18162> sayfasından erişilmiştir.
- Bedir, A. (2021, 6 Ekim). Neden başkanlık sistemi, *Yeni Akit*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/akif-bedir/neden-baskanlik-sistemi-37093.html> sayfasından erişilmiştir.
- Belge, M. (2003, Ocak). Milliyetçilik ve Sol, *Birikim*, (165), 08 Ocak 2020 tarihinde <https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2947/milliyetcilik-ve-sol#.X12HMFRKjIU> sayfasından erişilmiştir.
- Bekar, N. (2018). Avrupa Birliği Ülkelerinde Yabancı Düşmanlığı ve Avrupa Güvenliğine Etkisi, *Bilge Strateji*, 10 (18), 111-142.
- Bingöl, Y. & Akgün, Ş. (2005). Demokratlıktan Muhafazakar Demokratiğe: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (9), 1-33.
- Bir kavram: Pragmatizm, (2017, 20 Nisan). *Evrensel Net Haber*, 14 Ocak 2022 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/316635/bir-kavram-pragmatizm> sayfasından erişilmiştir.
- Bora, T. (1995). *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bozkurt, G. (2014). *Pragmatik Medya Felsefesi: Yazılı Basında Dilin Araçsallaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bölükbaşı, Y. Z. (2016). *Dış Politika Yapım Sürecinde Milliyetçiliğin Rolü: AK Parti Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Büyükkakin, T. (2021, 9 Şubat). *Yeni Şafak*, Facebook watch, 23 Haziran 2022 tarihinde https://m.facebook.com/tahirbuyukakin/videos/853966418786259/?locale2=tr_TR sayfasından erişilmiştir.
- Büyüyen dış borçlar alarm veriyor: AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılında Merkez Bankası'nın daha çok rezervi, ülkenin daha az borcu vardı, (2020, 28 Ekim). *T24*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/buyuyen-dis-borclar-alarm-veriyor-akp-nin-iktidara-geldigi-2002-yilinda-merkez-bankasi-nin-daha-cok-rezervi-ulkenin-daha-az-borcu-var-di,911756> sayfasından erişilmiştir.
- Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik*, (B. Sütçüoğlu, Çev.), 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Canikli, N. ve Yıldırım, B. (2017, 10 Mayıs). Ankara'dan ABD'ye sert tepki: YPG üzerinden PKK'ya destek veriliyor, *Euronews*, 23 Haziran 2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2017/05/10/ankara-dan-abd-ye-sert-tepki-ypg-uzerinden-pkk-ya-destek-veriliyor> sayfasından erişilmiştir.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2: Kimliğin Gücü*, (E. Kılıç, Çev.), 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Copeaux, E. (2008). Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih, İşaretler, T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik* içinde, (ss.44-52). 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Coşar, S. (2008). Milliyetçi Liberalizmden Liberal Milliyetçiliğe, T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik* içinde, (ss.718-730). 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yerli ve milli bir ekonomi hedefliyoruz! (2021, 12 Mart). *Emlakkulisi*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://emlakkulisi.com/cumhurbaskani-erdogan-yerli-ve-milli-bir-ekonomi-hedefliyoruz/667717> sayfasından erişilmiştir.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan “yerli ve milli” açıklaması (2015, 29 Eylül). *NTV*, 21 Haziran 2022 tarihinde https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-operasyonlar-surecek,YC3lxVcUAUGDeo6A7ve_LA sayfasından erişilmiştir.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Düşük faizle, üretimi ve ihracatı destekleyeceğiz, (2021, 30 Kasım). *Anadolu Ajansı*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-dusuk-faizle-uretimi-ve-ihracati-destekleyecegiz/2435131> sayfasından erişilmiştir.
- Çağaptay, S.(2019, 26 Temmuz). ABD Türkiye'yi neden F-35 programından çıkardı ve türbülans neden daha da artacak?, *Euronews*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2019/07/26/abd-turkiyeyi-neden-f-35-programindan-cikardi-ve-turbulans-neden-daha-da-artacak> sayfasından erişilmiştir.
- Çağlıyan, Z. (2006). Muhafazakar Demokrasi mi Demokrasiyle Süslenmiş Muhafazakarlık mı?, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 3, Yaz-Güz, (9-10), 75-77.
- Çakır, R. (2017, 9 Haziran). BOP (Büyük Ortadoğu Projesi) defteri kapanırken, *medyascope.tv*, 24 Temmuz 2020 tarihinde <https://medyascope.tv/2017/06/09/bop-buyuk-ortadogu-projesi-defteri-kapanirken/> sayfasından erişilmiştir.
- Çakır, M. (2021, 24 Ağustos). AKP, kendisinden önceki 80 yıllık borcun yedi katını biriktirme ‘başarısı’ gösterdi, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/akp-kendisinden-onceki-80-yillik-borcun-yedi-katini-biriktirme-basarisi-gosterdi-1862926> sayfasından erişilmiştir.

- Çalış, Ş. H. & Metkin, K. (2017). Algı ve Yanılgı: AB Normları, Türkiye'nin Üyeliği ve AK Parti'nin Rolü, *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 25(2), 1-39.
- Çaylak A., Dinç G. & Güngör, M. (2017). AK Parti Döneminde Türkiye'de Siyaset ve Muhafazakâr Siyasetin Serencamı: 2002'den Günümüze, A. Çaylak & S. A. Avcu, (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* içinde, (ss.1-39). Ankara: Savaş Yayınları.
- Çetin, Ü. (2015, 15 Ocak). Törende 'Diriliş' sürprizi, *Hürriyet*, 08 Ocak 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/torende-dirilis-surprizi-27972741> sayfasından erişilmiştir.
- Çınar, R. Ü. (2019). "Yeni Türkiye" Söyleminde Bellek-İktidar Mücadelesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çözüm süreci fetret devrini yok edecek, (2013, 31 Mart). *NTV*, 15 Temmuz 2020 tarihinde https://www.ntv.com.tr/turkiye/cozum-sureci-fetret-devrini-yok-edecek,NU-kAbIr4Uu47o_8kRSMdQ sayfasından erişilmiştir.
- Danzikyan, Y. (2013, 19 Mart). Milliyetçiliğin Manifestosu ve Çanakkale, *Agos*, 03 Ocak 2020 tarihinde <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/9015/milliyetciligin-manifestosu-ve-canakkale> sayfasından erişilmiştir.
- Danzikyan, Y. (2018, 27 Haziran). 'Müthiş bir akışkanlık, hadsiz hudutsuz bir pragmatizm', *Agos*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/20875/muthis-bir-akiskanlik-hadsiz-hudutsuz-bir-pragmatizm> sayfasından erişilmiştir.
- Demirelli, L. (2014). 2002 Sonrasında Türkiye'de Özelleştirme ve Demiryolu Hizmeti, *Mülkiye Dergisi*, 38 (4), 41-85.
- Demirkaya, C. (2020, 18 Şubat), *Twitter*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://mobile.twitter.com/cengizdmrky47/status/1229852544354127872?lang=ca> sayfasından erişilmiştir.
- Dış borç göstergeleri 2002'den daha kötü (2021, 1 Ocak). *Birgün*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/dis-borc-gostergeleri-2002-den-daha-kotu-328744> sayfasından erişilmiştir.
- Diriliş Ertuğrul Efsane Sözler [Video]. (2019, 7 Nisan). 24 Ocak 2022 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=opiRnFuzzGw> sayfasından erişilmiştir.
- Doğan, S. (2018, 17 Ağustos). Başkanlık Sistemi, Güçlü Devlet ve Erdoğan Miti, *Sosyal Demokrat Dergi*, 20 Haziran 2022 tarihinde <http://www.sosyaldemokratdergi.org/sevinc-dogan-baskanlik-sistemi-guclu-devlet-ve-erdogan-miti/> sayfasından erişilmiştir.
- Doğanay, Ü. (2007). AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakarlık: Muhafazakar Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(1), 65-88.
- Duran, B. (2017, 20 Ocak). Cumhurbaşkanlığı Sistemine Geçiş ve "Beka" Meselesi, *SETA*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/cumhurbaskanligi-sistemine-gecis-ve-beka-meselesi/> sayfasından erişilmiştir.
- Duran, B. (2020, 12 Eylül). İki Beka Meselesi Arasında Muhalefet ve Erdoğan, *SETA*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/iki-beka-meselesi-arasinda-muhalefet-ve-erdogan/> sayfasından erişilmiştir.
- Durgun, Ş. (2020). Türk Ulusal Kimliğinin Dönüşümü ve Yeni Osmanlıcılık, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 299-316.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Efegil, E. (2016). AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi ile Batılı Uzmanların Eleştirileri, *Akademik Bakış*, Yaz, 9 (18), 45-58.

- Eğilmez, M. (2015, 1 Mayıs). *İktidar Partisinin Oy Oranı ile Ekonominin Büyüme Oranı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Deneme*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.mahfiegilmez.com/2015/05/iktidar-partisinin-oy-oran-ile.html> sayfasından erişilmiştir.
- Eğilmez, M. (2018, 22 Eylül). *Dış Güçler Bizi Zor Duruma mı Düşürmeye Çalışıyor?*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.mahfiegilmez.com/2018/09/ds-gucler-bizi-zor-duruma-m-dusurmeye.html> sayfasından erişilmiştir.
- Ekonomik sıkıntılardan kim sorumlu? Yüzde 62'nin cevabı aynı: İktidar! AK Parti ve MHP seçmeninin yarısına göre ise sorumlu dış güçler!, (2022, 21 Mayıs). *Sondakika*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.sondakika.com/ekonomi/haber-ekonomik-sikintilardan-kim-sorumlu-yuzde-62-nin-14958979/> sayfasından erişilmiştir.
- Ekşi, M. (2018). *Kamu Diplomasisi ve AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Elekdağ, Ş.M. (2009, 31 Aralık). Avrupa'da Hortlayan Irkçılık ve Türkler, *Cumhuriyet*, 24 Kasım 2021 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/avrupada-hortlayan-irkcilik-ve-turkler-109430> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan, E. ve Erçetin, T. (2019). Popülist Liderlerinin Başarısına Medya Sistemleri Perspektifinden Bir Bakış: Birleşik Krallık, Hollanda ve Türkiye Karşılaştırması, *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 6(1), 38-74.
- Erdoğan, M. (1999). Milliyetçilik İdeolojisine Dair, *Liberal Düşünce*, ss.89-98. 1 Haziran 2019 tarihinde <http://erdoganmustafa.org/wp-content/uploads/2016/10/Milliyet%C3%A7ilik-%C4%B0deolojisine-Dair.pdf> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan, R. T. (2004). Konuşma, *Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu:10-11 Ocak 2004* içinde, (ss.7-17). Ankara: AK Parti Kütüphanesi.
- Erdoğan, Ş. Ö. (2015). Katılım: Kimin Katılımı? Neye Katılım?, (B. Övgün, Der.), *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)* içinde, (ss.11-51). 1. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi.
- Erdoğan, Büyük (TURAN) Birliğini Kuruyor! (6 Devlet Tek Millet) Türk Konseyi [Video] (2019, 4 Kasım). 21 Şubat 2022 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=T3RH3HnMjU> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan: Babama Laz mıyız Türk müyüz Diye Sordum, (2016, 17 Nisan). *Hürriyet*, 08 Ocak 2020 tarihinde www.hurr_yet.com.tr/gundem/erdogan-babama-laz-m_y_z-turk-muyuz-d_ye-sordum-40089936 sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan: Benim İçin Affedersin 'Ermeni' Dediler, (2014, 05 Ağustos). *Radikal*, 05 Ocak 2020 tarihinde http://www.radikal.com.tr/politika/basbakan_erdogan_canli_yayinda_sorulari_yanitliyor-1205259 sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan: Böyle bir Avrupa Birliği Parlamentosu'nu tanımıyorum, (2013, 17 Haziran). *T24*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/erdogan-boyle-bir-avrupa-birligi-parlamentosunu-tanimiyorum,232170> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan: 'Doğruyum, Çalışkanım' Dediler Yan Gelip Yattılar, (2013, 05 Ekim). *Radikal*, 05 Ocak 2020 tarihinde http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan_dogruyum_caliskanim_dediler_yan_gelip_yattilar-1154200 sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan: "Erdemir için tek yol özelleştirme" (2005, 15 Temmuz). *Bigpara Hürriyet*, 21 Haziran 2022 tarihinde https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/erdogan-erdemir-icin-tek-yol-ozellestirme_ID528147/ sayfasından erişilmiştir.

- Erdoğan: Türk tipi başkanlık sistemini devreye sokalım (2016, 11 Kasım). *Sputniknews*, 27 Haziran 2022 tarihinde <https://tr.sputniknews.com/20161111/erdogan-baskanlik-sistemi-1025754607.html> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan MHP ve BDP'ye Sert Çıktı, (2012, 15 Haziran). *Habertürk*, 07 Ocak 2020 tarihinde <http://m.haberturk.com/gundem/haber/751207-erdogan-mhp-ve-bdpye-sert-cikti> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan'dan CHP'ye sert sözler (2021, 24 Şubat). *DW*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandan-chpye-sert-s%C3%B6zler/a-56673702> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan'dan Libya açıklaması: Hafta her an sürecin dışına atılabilir, (2020, 9 Haziran). *BBC*, 21 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52964882> sayfasından erişilmiştir.
- Erdoğan'dan Putin'e: Bizi Şangay Beşlisi'ne alın, biz de AB'yi gözden geçirelim (2012, 26 Temmuz). *T24*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/erdogandan-putine-bizi-sangay-beslisine-alin,209288> sayfasından erişilmiştir.
- Erlor, Ö. (2007). Yeni Muhafazakarlık, AKP ve 'Muhafazakar Demokrat' Kimliği, *TASAM Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Stratejik Öngörü, (10), 126-132.
- Eroğlu, D. (2022, 26 Mart). *Araştırma: Kürtler'in AKP'ye desteği düşüyor, CHP oy kazanıyor*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://medyascope.tv/2022/03/26/arastirma-kurtlerin-akpye-destegi-dusuyor-chp-oy-kazaniyor/> sayfasından erişilmiştir.
- Erol, M. (2019). *Türk Siyasetinde Kültürel Hegemonya Mücadelesi: Tek Parti ve Ak Parti Dönemlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ersoy, H. (2013, Ekim). Küresel Kriz: Dış Borçlar ve Cari Açık Perspektifinden Türkiye Analizi, *Maliye Finans Yazıları*, Yıl: 27, (100), , 95-114.
- Ertan, T. F. & Örs, O. (2018). Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar, (62), 39-84.
- Ertuğrul, N. İ. (2013). AKP ve Özelleştirme, (İ. Uzgel & B. Duru, Der), (2002-2009) *AKP Kitabı - Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, (ss.522-555). 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Fedai, R. (2015). Kamunun Yönetiminde Artan Merkez Etkisi, (B. Övgün, Der.), *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)* içinde, (ss.163-203). 1. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi.
- Fedayi, C. (2019, Temmuz-Aralık). Adalet Partisi'nin Birinci Dönemi: 1961-1971, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:16, (57), 123-150.
- Gellner, E. (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak*, (S. Coşar, S. Özertürk & N.Soyarık, Çev.), , 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gidron, N., ve Bonikowski, B. (2014). Varieties of populism: Literature review and research agenda. *Weatherhead Working Paper Series* (13), 0–38. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2459387>
- Güder S. & Mercan, M. H. (2012). 2000 Sonrası Türk Dış Politikasının Temel Parametreleri ve Orta Doğu Politikası, *İnsan ve Toplum*, 2 (3), 57-92.
- Gündoğmuş, B. (2019, 3 Mart). *Popülizm Üzerine*, 12 Ocak 2022 tarihinde <http://bulentgundogmus.com/populizm-uzerine/> sayfasından erişilmiştir.
- Güngörmez, B. (2013). Siyasî Hayatın Huzursuz Kuzenleri: Liberaller ve Muhafazakârlar, *Liberal Düşünce*, Yıl:18, Kış-Bahar, (69-70), 107-114.

- Hale, W. (2010). Hristiyan Demokrasi ve AKP, Benzerlikler ve Zıtlıklar, H. Yavuz, (Ed.), *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri* içinde, (ss.97-120). 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Haluk Koç: 'AK Parti ile HDP Arasında İttifak Kuruldu', (2015, 4 Mart).*Onedio*, 1 Haziran 2021 tarihinde <https://onedio.com/haber/haluk-koc-ak-parti-ile-hdp-arasinda-ittifak-kuruldu--464905> sayfasından erişilmiştir.
- Hawkins, K. (2003). Populism in Venezuela: The rise of Chavismo. *Third World Quarterly*, 24(6), 1137-1160.
- Hayes, C. J. H. (2010). *Milliyetçilik Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde 'Ulusalçılık' Tasavvuru-* (M. Çiftkaya, Çev.), 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Heywood, A. (2013), *Siyasi İdeolojiler*, 5. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Hıdır, Ö. (2020, 17 Temmuz). Ayasofya'nın camiye çevrilmesi kararı ve teo-politik tepkiler, *Anadolu Ajansı*, 11 Aralık 2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ayasofya-nin-camiye-cevrilmesi-karari-ve-teo-politik-tepkiler/1913722> sayfasından erişilmiştir.
- Hobsbawm, E. J. (1999). *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (V. Aslan, Çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- İlgün, S. (2018, 25 Mart). AKP karşısındakileri rakip değil, iç düşman olarak kodluyor, *Evrensel net*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/348620/akp-karsisindakileri-rakip-degil-ic-dusman-olarak-kodluyor> sayfasından erişilmiştir.
- Jagers, J., ve Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*. 46(3), 319–345. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x>.
- Kantarcıoğlu, M. Ç. (2015). Kırılma mı Pekiştirme mi? AKP Döneminde Yeni Bölgeselleşme Politikaları, (B. Övgün, Der.), *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)* içinde, (ss.205-247). 1. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi.
- Kaplan, E. ve Altaş, M. (2021, 29 Aralık). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Hedefimiz, ülkemizi dünyanın en büyük 10 ekonomisinden biri haline getirmek, *Anadolu Ajansı*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-hedefimiz-ulkemizi-dunyanin-en-buyuk-10-ekonomisinden-biri-haline-getirmek/2460356> sayfasından erişilmiştir.
- Karabel, S. (2018, 10 Nisan), *Avrupa'da yükselen aşırı sağ ve popülist söylem*, 27 Nisan 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/avrupa-da-yukselen-asiri-sag-ve-populist-soylem/1113760> sayfasından erişilmiştir.
- Karacan, S. (2016, 20 Kasım). Erdoğan: 'Şanghay Beşlisi içerisinde Türkiye niye olmasın?' diyorum, *Sputnik*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://tr.sputniknews.com/20161120/erdogan-ab-sanghay-beslisi-1025892702.html> sayfasından erişilmiştir.
- Karagöl, E.T. (2015, 11 Haziran). Seçim Dönemlerinde Ekonomik Büyüme Neden Önemli?, *SETA*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.setav.org/secim-donemlerinde-ekonomik-buyume-neden-onemli/> sayfasından erişilmiştir.
- Karahan, Ö. (2021). Türkiye'de Cari Açık ile Dış Borç Arasındaki İlişki, *Al Farabi Journal 9 th International Conference on Social Sciences*, May 2-4, 2021, 'Nakhchivan' University, Azerbaijan, 684-695.
- Kardaş, Ş. (2010). Türkiye ve Irak Krizi: Kimlikle Çıkar Arasında AKP, 2002-2004, H. Yavuz, (Ed.), *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri* içinde, (ss.359-389). 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Kaya, A. (2013, 4 Mart). Türban kararı iktidarı AB'den soğuttu, (Ş. Yıldız, Röportaj), *Akşam*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.aksam.com.tr/roportaj/turban-karari-iktidari-abden-soguttu/haber-173943> sayfasından erişilmiştir.
- Kaya, M. (2016). Türkiye'de Cari Açık Sorunu ve Nedenleri, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(10), 51-75.
- Kaya, K. & İnce, B. (2018). Türk Dizilerinde Kültürel Öğelerin Yeri, *TURKOPHONE (Türkçe Konuşurların Akademik Dergisi)*, 5(2), 5-15.
- Kerestecioğlu, İ. Ö. (2010). Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prensten Frankeştayn'ın Canavarına, (H. B. Örs, Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* içinde, (ss.309-350). 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kılınç, S. (2018, 26 Mayıs). Ekonomi Bakanı Zeybekci: Seçimlerden önce büyük bir rahatlama olduğunu göreceğiz, *Anadolu Ajansı*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/politika/ekonomi-bakani-zeybekci-secimlerden-once-buyuk-bir-rahatlama-oldugunu-gorecegiz/1157749> sayfasından erişilmiştir.
- Koyuncu, B. (2014). *Benim Milletim, AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Köse, Arife (2019, 29 Mayıs). Milliyetçilik nasıl bir ideolojidir?, *DSİP*, 16 Haziran 2022 tarihinde <https://www.dsip.org.tr/index.php/yayinlar/91-altust/1183-milliyetcilik-nasil-bir-ideolojidir> sayfasından erişilmiştir.
- Küçük, B. (2018, 23 Ekim). Erdoğan: İstiklal Marşımız Dışında Bir Ant Tanımıyoruz, Tanımayacağız, *Euronews*, 08 Ocak 2020 tarihinde <https://tr.euronews.com/2018/10/23/erdogan-istiklal-marsimiz-disinda-bir-ant-tanimiyoruz-tanimayacagiz> sayfasından erişilmiştir.
- Küçük Durur, E. (2011). Milliyetçilik Söylemi ve Medya, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (2), 35-50.
- Laleoğlu, B. (2020, Kasım). Cumhuriyet İttifakı ve Özgüven Siyaseti, *Kriter*, Yıl 5, (51), 24 Haziran 2022 tarihinde <https://kriterdergi.com/siyaset/cumhuriyet-ittifaki-ve-ozguven-siyaseti> sayfasından erişilmiştir.
- Libya'da kim kiminle savaşıyor?, (2020, 9 Ocak). *Yeni Devir*, 31 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.yenidevir.com.tr/haber/3581808/libyada-kim-kiminle-savasiyor> , sayfasından erişilmiştir.
- Meclis tören polislerine turkuaz üniforma (2017, 20 Ocak). *Habertürk*, 10 Aralık 2021 tarihinde <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1360209-meclis-toren-polislerine-turkuaz-uniforma/12> sayfasından erişilmiştir.
- Mudde, C. (2004). 'The populist zeitgeist', *Government and Opposition*. Vol. 39 (4), 542– 563. doi: [https://doi.org/10.1111/j\(2004\):1477-7053](https://doi.org/10.1111/j(2004):1477-7053).
- Nuroğlu, E. (2013). Dizi Turizmi: Orta Doğu ve Balkanlar'dan Gelen Turistlerin Türkiye'yi Ziyaret Kararında Türk Dizileri Ne Kadar Etkili?, 5. *Uluslararası İstanbul İktisatçılar Zirvesi*, ss.1-13.
- Okutan, Ç. (2006). Adalet ve Kalkınma Partisi: Muhafazakar Demokrat mı, Hristiyan Demokrasinin Müslüman Versiyonu mu?, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 307-324.
- Orakoğlu, B. (2021, 29 Kasım). Türkiye'ye döviz silahı ile saldıran küreselcilerin iç piyonları?, *Yenişafak*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.yenisafak.com/yazarlar/bulent-orakoglu/turkiyeye-doviz-silahi-ile-saldiran-kureselcilerin-ic-piyonlari-2060290> sayfasından erişilmiştir.

- Osmanoğlu, E. (2017). *Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) Milliyetçilik Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öçal, E. U. (2015). Yerel Yönetimler Referandumunda Söylem Eylem Eksikliği, (B. Övgün, Der.), *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)* içinde, (ss.249-287). 1. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi.
- Ökmen, Y. E. & Göksu, O. (2019). Kültürel Diplomasisi Bağlamında Türk Dizilerinin İhracatı ve Kültür Aktarımına Katkısı: 'Diriliş Ertuğrul' Örneği, (O. Göksu, Ed.), *Kamu Diplomasisinde Yeni Yönelimler* içinde, (ss.247-291). Konya: Literatürk Yayınları.
- Özdemir, H. (2012). Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin Karşılaştırmalı Tarihsel Analizi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 188-209.
- Özelleştirme nedir? (2018, 19 Nisan). *Evrensel*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/350433/ozellestirme-nedir> sayfasından erişilmiştir.
- Özger, O. (2020). *Adalet ve Kalkınma Partisi Örneğinde Milli İrade Söyleminin Popülizm Bağlamı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özkırmılı, U. (2010). *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkırmılı, U. (2013, 27 Temmuz). Ulusalçılaşan AKP, *T24*, 05 Ocak 2020 tarihinde https://t24.com.tr/yazarlar/umut-ozkirimli/ulusalcilasan-akp,7121_sayfasından erişilmiştir.
- Öztan, G. G. (2013, 04 Mart). Neo-Liberal Milliyetçilik ve AKP, *Bianet*, 07 Şubat 2020 tarihinde <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/144811-neo-liberal-milliyetcilik-ve-akp> sayfasından erişilmiştir.
- Öztürk, E. (2015). *Sosyal Bilimler Metodolojisinde Bir Yaklaşım Olarak Pragmatizm*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Öztürk, F. (2018, 18 Ağustos). AKP kongresinde partililerin gündemi 'dış güçler': Bunun altından sadece Reis kalkabilirdi, *BBC News*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/45235386> sayfasından erişilmiştir.
- Öztürk, E. S. (2019, 29 Ağustos). Kayyum ataması Erdoğan'ın B planıydı; erken seçimde yeniden başkan olmanın yolu İYİ Partiden geçecek, *Euronews*, 16 Haziran 2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2019/08/29/kayy-m-atamas-erdogan-n-b-plan-yd-erken-secimde-yeniden-baskan-olman-n-yolu-iyi-partiden-gsayfasından> erişilmiştir.
- Öztürk, M. & Atik, A. (2016). Ulusal Pazardan Küresel Pazarlara Uzanan Süreçte Türk Dizilerinin Gelişimi, *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 66-82.
- Pusane, Ö. K. (2017). Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasında Değişim: Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan Dönemleri Karşılaştırmalı Analizi, *Uluslararası İlişkiler*, 14(56), 39-53.
- Salgado, S. (2018). Where's populism? Online media and the diffusion of populist discourses and styles in Portugal. *European Political Science*, 18(1), 53-65. doi: 10.1057/s41304.017.0137-4
- Saraçoğlu, C. (2013, Nisan). AKP, Milliyetçilik ve Dış Politika: Bir Milliyetçilik Doktrini Olarak Stratejik Derinlik, *Alternatif Politika*, 5(1), 52-68.
- Saraçoğlu, C. (2017, 17 Mart). *Ekonomisi çöken Avrupa faşistleşti*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.memurlar.net/haber/654084/ekonomisi-coken-avrupa-fasistlesti.html> sayfasından erişilmiştir.
- Smith, A. D. (2009). *Milli Kimlik*, (B. S. Şener, Çev.), 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Smith, A. D. (2013). *Milliyetçilik-Kuram, İdeoloji, Tarih-* (Ü. H. Yolsal, Çev.), Ankara: Atıf Yayınları.
- Sönmez, M. (2022, 28 Mart). Erdoğan'a ekonomiden hayır yok, *Gazete Duvar*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/erdogana-ekonomiden-hayir-yok-makale-1558212> sayfasından erişilmiştir.
- Sözen, Y. (2017). *Demokrasi, Otoriterlik ve Popülizmin Yükselişi*, Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu.
- Şangay Beşlisi'ne alın AB'yi unutalım, (2013, 26 Ocak). *Hürriyet*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sangay-beslisine-alin-abyi-unutalim-22448548> sayfasından erişilmiştir.
- Şen, A. F. ve Yenigün Altın, Ş. (2020). Sosyal Medyada Popülist Söylemler: 31 Mart 2019 Yerel Seçim Sürecinde Adayların Twitter Gönderilerinin Analizi, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (35), 281-310.
- Şen, Y. F. (2015). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Milliyetçilik Söylemi: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi, H. E. Beriş, (Ed.), *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Yıl:11, (44), (ss.157-180), Ankara: Orient Yayıncılık.
- Şener, Hasan Engin, (2003, 29 Nisan). AKP'de Pragmatizmin Anlamı ve İşlevi, *Birgün*, 6 Ocak 2022 tarihinde http://www.enginsener.com/sener_birgun.pdf sayfasından erişilmiştir.
- Şener, N. (2020, 7 Aralık). Amerika ve AB gibi 'müttefik'in varsa düşmana ihtiyaç yoktur, *Hürriyet*, 24 Kasım 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/amerika-ve-ab-gibi-muttefik-in-varsa-dusmana-ihtiyac-yoktur-41681547> sayfasından erişilmiştir.
- Şükür, İ. (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Siyasi Partilerin Doğuş Teorileri, Tipolojileri ve Kurumsallaşmaları Açısından Değerlendirilmesi, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3 (3), 686-697, <https://doi.org/10.33712/mana.810610>
- Talan, S. (2020, 14 Ocak). Recep Tayyip Erdoğan'ın Kaddafi'nin devrilmesine verdiği destek yeniden gündemde, *Yeniçağ*, 21 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/recep-tayyip-erdoganin-kaddafinin-devrilmesine-verdigi-destek-yeniden-gundemde-264176h.htm> sayfasından erişilmiştir.
- Tartılacı, Abdülkadir (2016). *Türkiye'de Liberalizm: AK Parti Dönemi Politikaları ve Uygulamaları (2002-2011)*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- "Tek Millet, Tek Bayrak, Tek Vatan, Tek Devlet" AKP Tüzüğünde, (2017, 20 Mayıs). *Bianet*, 8 Kasım 2021 tarihinde <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/186652-tek-millet-tek-bayrak-tek-vatan-tek-devlet-akp-tuzugunde> adresinden erişilmiştir.
- Tekin, Ü. (2004). *AK Parti'nin Muhafazakar Demokrat Kimliği*, 1. Baskı, Ankara: Orient Yayınları.
- Temelli, S. (2019, 10 Mart). *Temelli: AKP'ye oy veren Kürt seçmenin yüzde 6'sı HDP'ye kaydı*, 24 Haziran 2022 tarihinde <https://hdp.org.tr/tr/temelli-akp-ye-oy-veren-kurt-secmenin-yuzde-6-si-hdp-ye-kaydi/12944/> sayfasından erişilmiştir.
- Tepe, S. (2010). İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Değişim Vaatleri, Çelişkileri ve Sınırları, H. Yavuz, (Ed.), (A. Yıldız, Çev.), *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri* içinde, (ss.141-182). 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tezcan, E. & Aras, İ. (2015). Adalet ve Kalkınma Partisi'nde Euroseptisizm: Avrupa Birliği Desteğinin Eleştiriye Dönüşümü, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 11, (41), 1-35.

- Topal, A. (2016, 23 Ekim). Başkanlık sistemi beka meselesidir, *Sabah*, 17 Haziran 2022 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/10/23/baskanlik-sistemi-beka-meselesidir> sayfasından erişilmiştir.
- Tuncer, G. (2019, 14 Ocak). Milli tank üreticisi fabrikanın, BMC'ye geçişinde çift bilinmeyen: Özelleştirme mi, işletme hakkı devri mi?, *Independent*, 4 Aralık 2021 tarihinde <https://www.indytrk.com/node/8191/ekonomi%CC%87/milli-tank-%C3%BCreticisi-fabrika%C4%B1n-bmcy-ge%C3%A7i%C5%9Finde-%C3%A7ift-bilinmeyen-%C3%B6zelle%C5%9Firme-mi> sayfasından erişilmiştir.
- Turan, A. (2022). *AK Parti'nin Milliyetçilik Anlayışı ve Yürüttüğü Politikalara Yansımaları*, Doktora Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Türk, Y. (2014). Küresel ve Bölgesel Yeniden Yapılanma Sürecinde Güçlü Dış Politika, Müstakil, *MÜSİAD Araştırma Raporları: 88*, (A. Bozbey, A. R. Usul, Ç. Ungor, E. Ersen, E. Ersoy, H. Emiroğlu, K. Kasım, N. Uslu, R. Gözen, Katkıda Bulunanlar) Mavi Ofset Basım Yayıncılık, İstanbul.
- Türker, M. (2021, 11 Nisan). Masum Türker: Türk ekonomisine saldırı oldu, *Milliyet*, 20 Haziran 2022 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/masum-turker-turk-ekonomisine-saldiri-oldu-6479273> sayfasından erişilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, (2019, 5 Ocak). “Türkiye ekonomisi uluslararası yatırımcılar için güvenli bir liman olmayı sürdürüyor”, 17 Haziran 2022’de <https://www.tcgb.gov.tr/haberler/410/100441/-turkiye-ekonomisi-uluslararası-yatirimcilar-icin-guvenli-bir-liman-olmayi-surduruyor-> sayfasından erişilmiştir.
- Türkiye Obama döneminde Patriot’ı neden alamadı ve S-400’e yöneldi?, (2019, 29 Haziran). *Diken*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.diken.com.tr/turkiye-obama-doneminde-patrioti-neden-alamadi-ve-s-400e-yoneldi/> sayfasından erişilmiştir.
- T.C. İstanbul Valiliği, (2019, 29 Mayıs). *İstanbul’un Fethi 566. Yıl Dönümü Özel Programla Kutlandı*, 21 Haziran 2020 tarihinde <http://istanbul.gov.tr/istanbulun-fethi-566-yil-donumu-ozel-programla-kutlandi> sayfasından erişilmiştir.
- Uğur, T. (2019, 8 Nisan). *Popülist Söylem*, 25 Şubat 2022 tarihinde <https://medium.com/@TollgaUGUR/pop%C3%BClist-s%C3%B6ylem-82e631779ff4> adresinden erişilmiştir.
- Uluçakar, M. (2018). Muhafazakâr Demokrasi Söylemi Üzerine Bir İnceleme, *Alternatif Politika*, 10 (3), 349-373.
- Uzunçayır, C. (2013). 2000 Sonrası Türk Milliyetçiliğinin Farklı Yüzleri: Bir Sınıflandırma Denemesi, *Liberal Düşünce*, Yıl 18, Yaz, (71), 203- 218.
- Ünker, P. (2022, 13 Nisan). İktidardan çözüm değil temenni geldi, *DW*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.dw.com/tr/i%CC%87ktidardan-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCm-de%C4%9Fil-temenni-geldi/a-61467234> sayfasından erişilmiştir.
- Vincent, A. (2006). *Modern Politik İdeolojiler*, (A. Tüfekçi, Çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Wodak, R. (2015). *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean*. London: Sage. doi:10.4135/978.144.6270073
- Yalçın, K. (2018, 4 Şubat). ‘Yerli ve milli’ nedir, kim millidir?, *Teori ve Eylem*, 21 Haziran 2022 tarihinde <https://teoriveeylem.net/tr/2018/02/yerli-ve-milli-nedir-kim-millidir/> sayfasından erişilmiştir.
- Yapar Saçık, S. ve Alagöz, M. (2010). Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorunu ve Borçlanma İle İlişkisi, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 113-120.

- Yesevi, Ç. G. (2012). Türk Milliyetçiliğinin Evrimi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(2), 7-85.
- Yesevi, Ç. G. (2018). *Türk Milliyetçiliği, Doğuşu, Yükselişi ve Siyasal Yansımaları*, 1. Baskı, Ankara: Kripto Yayınlar.
- Yıldırım, D. (2018, 25 Mart). AKP karşısındakileri rakip değil, iç düşman olarak kodluyor, *Evrensel net*, (Serpil İlgün ile röportaj), 21 Haziran 2022 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/348620/akp-karsisindakileri-rakip-degil-ic-dusman-olarak-kodluyor> sayfasından erişilmiştir.
- Yıldız, A. (2004). AK Partinin ‘Yeni Muhafazakâr Demokrasi’: Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi, *Liberal Düşünce*, Bahar, 5-11.
- Yıldız, A. (2018, Eylül-Aralık). Liberalizm-Muhafazakârlık Sarkacında “İnformel” Bir Demokrat: Turgut Özal’dan Kalan, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:15, (55), 39-56.
- Yıldız, O. (2020). Yeni Muhafazakâr Demokrasi ve Milliyetçilik, *Köklü Değişim Dergisi*, (ss.1-8). 2 Ocak 2020 tarihinde www.kokludeg_s_mderg_s_.com/_ndex.php?p=makaleDetay&makale=690 sayfasından erişilmiştir.
- Yıkılmaz, A (2016). *AK Parti’nin Dış Politika İdeolojisi: Yeni Muhafazakârlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Zeyrek, M. (2021, 4 Ocak). Batılı ülkelerde artan Türk ve İslam karşıtlığı Avrupalı Türkleri endişelendiriyor, *Anadolu Ajansı*, 24 Kasım 2021 tarihinden <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/batili-ulkelerde-artan-turk-ve-islam-karsitligi-avrupali-turkleri-endiselendiriyor/2097578> sayfasından erişilmiştir.
- 4.Olağan Büyük Kongre 2023 Siyasi Vizyonu, (2015).
- 50 yıl kapıda bekletilen başka bir ülke yok, (2010, 28 Eylül). *HaberTürk*, 15 Temmuz 2020 tarihinde <https://www.haberturk.com/gundem/haber/556355-50-yil-kapida-bekletilen-baska-bir-ulke-yok> sayfasından erişilmiştir.
59. Hükümet Programı, (2003). https://afyonluoglu.org/PublicWebFiles/Reports-TR/Hukumet_Prg/59_hukumet_programi.pdf sayfasından erişilmiştir.
62. Hükümet Programı, (2014, 1 Eylül). Başbakan Ahmet Davutoğlu, T.C. Başbakanlık.
64. Hükümet Programı, (2015, 25 Kasım). Başbakan Ahmet Davutoğlu, T.C. Başbakanlık.